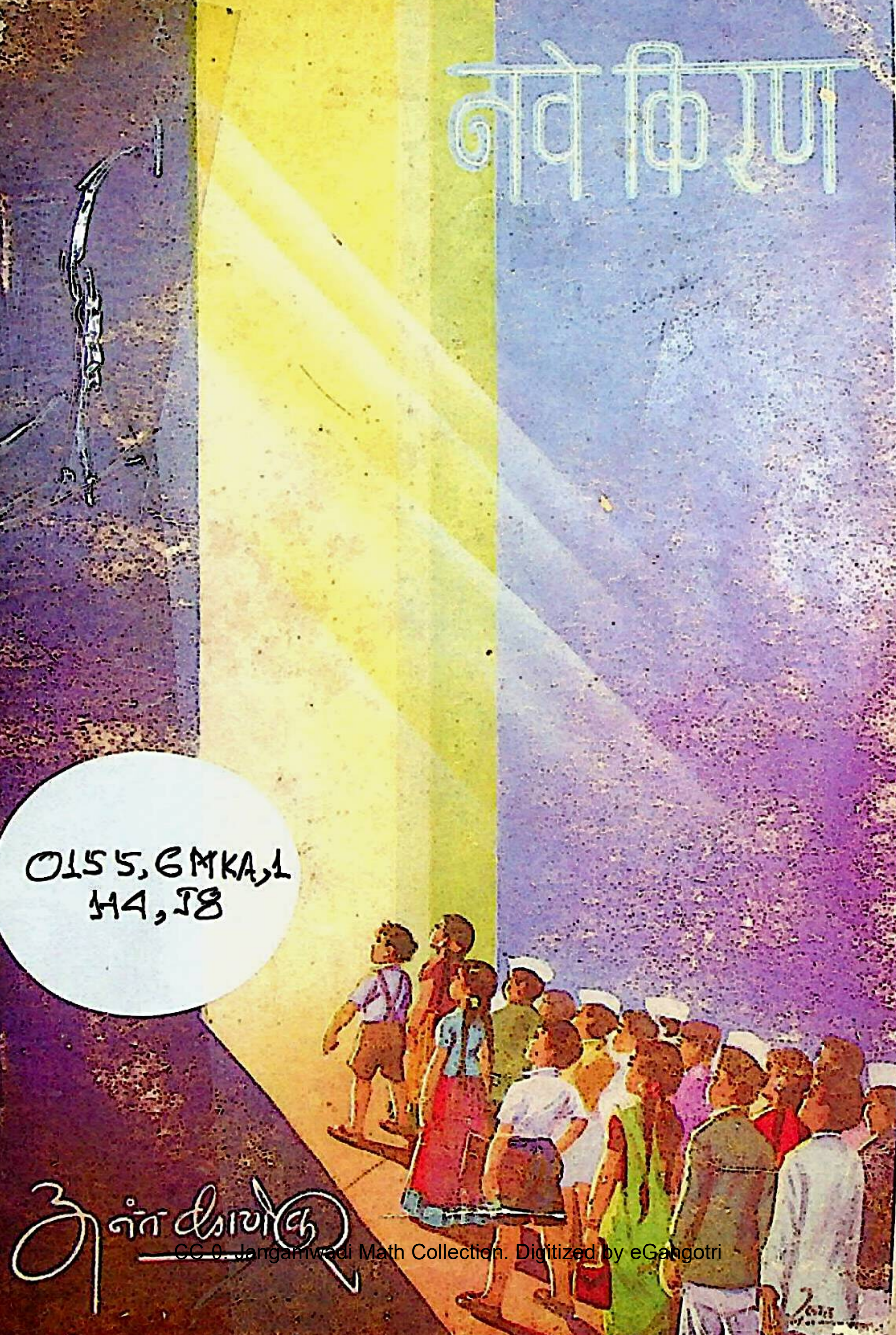
नवे किरण

अनंत काणेकर

शालेय प्रकाशन : १

नवे किरण

(कणेकरांचे निवडक लघुनिबंध)

संपादक
वि. स. खांडेकर

किंमत दीड रुपया

प्रकाशक :
रा. ज. देशमुख
देशमुख आणि कंपनी
२२ कसबा, पुणें २

●

प्रथमावृत्ति १९४७
दुसरी आवृत्ति १९५१
तिसरी आवृत्ति १९५८

●

●

मुखपृष्ठावरील चित्र :
(दीनानाथ दलाल यांचे)

●

मुद्रक :
शंकर रामचंद्र दाते
यशवंत छापखाना
६२३/४ सदाशिव, पुणे

दिग्दर्शन

सात आठ वर्षांपूर्वी मुंबईच्या रेडियोवर मला एक भाषण करायचें होतें. माझा विषय होता 'काणेकरांची उत्कृष्ट कृति.' काणेकर तेव्हांहि माझे एक आवडते लेखक होते. पण या कारणामुळेंच त्यांची सर्वांत सरस अशी कला-कृति कोणती हें निश्चित करतांना माझ्या मनाचा मोठा गोंधळ उडाला. एखाद्यानें उन्हाळ्यांत फळें घेण्याकरितां म्हणून मंडईंत जावें आणि इकडे द्राक्षांचे घोंस लटकत असावेत, तिकडे उघड्या करंड्यांतून हापूसपायरीचे विविध आकर्षक रंग दिसावेत, तिसरीकडून पिकलेल्या अननसांचा मस्त सुवास वाऱ्यावरून दरवळत यावा—कांहींशी तशीच स्थिति झाली माझी.

क्रिकेटच्या क्रीडांगणावर कांहीं कांहीं खेळाडू फार वेळ टिकत नाहींत. पण मिळेल तेवढ्या थोड्या वेळांत सुद्धां ते मोठा चमकदार खेळ खेळून जातात. काव्यक्षेत्रांत काणेकर असेच चमकले होते. तिथले ते मुश्ताकअल्लीच होते म्हणाना. त्यांच्या कवितांची संख्या डोळ्यांत भरण्याजोगी नसली, तरी त्यांच्या कांहीं कांहीं कल्पना दीर्घकाल माझ्या कानांत आणि मनांत घुमत राहतील, याविषयीं मला शंका नव्हती. तेव्हांचीच गोष्ट कशाला हवी? त्यांची 'चांदरात' मी वाचल्याला एक तप होऊन गेलें. पण केव्हां तरी लहर आली, म्हणजे अजूनहि त्यांच्या खालील ओळी मी मनाशीं मोठ्या आनंदानें गुणगुणतों

> 'तडफडे जिवाचें पांखरुं केविलवाणें
> होत ना सहन त्या एकलकोंडें जगणें
> जोडीस शोधितें उदात्त अपुल्यावाणी
> प्रतिशब्द जिवाचा न दिला अजुनी कोणीं'
>
> 'घाव घालितां हार हिऱ्यांचा तुम्हांलाच अर्पिन
> असली माझी ही ऐरण!'
>
> 'अज्ञाताच्या काळोख्या त्या दरींत कोठेंतरी
> कसले दिवे लाल केशरी?

'जलवलयांचें तरल रुपेरी नुपूर पदिं बांधुनी
खळखळत गुंग झरा नर्तनीं'

'असेल काळाहातीं मरणें
परी आमुच्या हातीं जगणें
कां नच मग वीरोचित जगणें
अभिमानानें हांसत मरणें?'

'माता, बंधु बहीण कोणि नव्हतें प्रेमी तया माणुस
मी केलें स्मित त्यास पाहुनि तदा तोही जरा हांसला
एकाद्या थडग्यावरी धवलशीं पुष्पें फुलावीं जशीं
तैसें हास्य मुखावरी विलसलें त्या बापड्याच्या दिसे
तो हांसे परि मद्‌हृदीं भडभडे—चित्ता जडे खिन्नता
नाचो आणिक बागडो जग, नसे माझ्या जिवा शांतता!'

काणेकरांच्या अशा अनेक हृदयंगम काव्यपंक्तींची आठवण होत असूनहि त्या वेळीं उत्कृष्ट कलाकृति म्हणून मी त्यांच्या कुठल्याहि कवितेची निवड केली नाहीं. काव्याप्रमाणें त्यांचें कथालेखनहि वैशिष्टयपूर्ण आहे. 'काल-प्रवाहाशीं झुंज' ही त्यांची गोष्ट आजच्याइतकीच तेव्हांहि मला आवडत असे. या कथेच्या चित्रणांत उत्कट सहानुभूति व कलात्मक संयम यांचा जो सुरेख संगम काणेकरांनीं साधला आहे, तो मला नेहमींच मोहक वाटत आला आहे. असें असूनहि उत्कृष्ट कलाकृति म्हणून मी त्यांच्या या लघुकथेची त्या वेळीं निवड केली नाहीं. मी रेडियोवर बोललों तो 'दोन मेणबत्त्या' या त्यांच्या एका अप्रतिम लघुनिबंधावर. काव्य व कथा या दोन्ही क्षेत्रांत काणेकरांचें स्थान मानाचें असलें तरी त्यांच्या वाङमयीन व्यक्तित्वाचे सर्व पैलू यथार्थ-तेनें जर कुठें प्रतिबिंबित झाले असतील, तर ते त्यांच्या लघुनिबंधांतच. काव्य, कथा, टीका, एकांकिका, प्रवासवर्णन इत्यादि क्षेत्रांत त्यांच्या लेखणीनें लीलेनें संचार केला आहे हें खरें; पण तिच्या सौंदर्याचा आणि सामर्थ्याचा अत्यंत वैशिष्टयपूर्ण आविष्कार लघुनिबंधांतच झाला आहे, असें मला वाटतें.

• • •

तसें पाहिलें तर मराठी लघुनिबंधाचा जन्म होऊन अजून पुरीं दोन तपें-सुद्धां झालीं नाहींत. १९२५ च्या पूर्वी लघुनिबंधाशीं थोडेंफार साम्य पावणारें लिखाण क्वचित् लिहिलें जाई, नाहीं असें नाहीं. पण त्याचा उगम कल्पनेच्या स्वच्छंद विलासांत किंवा निबंधाचा गंभीरपणा नाहींसा केल्याशिवाय त्याच्या द्वारें होणारा प्रचार बहुजनसमाजापर्यंत पोंचणार नाहीं या विचारांत होता. शिवरामपंत परांजपे आणि अच्युतराव कोल्हटकर यांच्या लिखाणांत लघु-निबंधांत सहज शोभून जातील अशीं स्थळें मधून मधून आढळतात याचें कारण हेंच आहे. 'मासिक मनोरंजनां'त १९१० ते १५ च्या दरम्यान आलेले गुरुवर्य वासुदेवराव पटवर्धनांचे 'विरोळचानें काय शिकविलें?' किंवा 'थोडे वेडे व्हा वेडे!' हे लेखहि लघुनिबंधाकडेच झुकलेले होते. जुन्या निबंधांतला प्रचार, पांडित्य आणि परंपरागत मांडणी यांपैकीं कुठलीच गोष्ट त्या लेखांत नव्हती. उलट स्वतःच्या दृष्टीनें जीवन पाहून तें कसें आहे आणि तें कसें असावें हें सांगण्याची नव्या निबंधाला शोभणारी वृत्ति या दोन्ही लेखांत मोठ्या प्रमाणांत प्रकट झाली होती. जुन्या निबंधाचें बंदिस्त आणि त्याचमुळें सांचेबंद होणारें तंत्र हे लेख लिहितांना पटवर्धनांनीं दूर झुगारून दिलें होतें यांत संशय नाहीं. 'विरोळचानें काय शिकविलें?' या लेखाचा आरंभ त्यांनीं एकाद्या गोष्टीसारखा केला होता. 'थोडे वेडे व्हा वेडे' या छोटचा निबंधांत ज्याला कशाचें तरी वेड लागतें तोच खरा शहाणा मनुष्य होय, या तत्त्वावर नवीन निवेदनपद्धति अंगीकारून त्यांनीं प्रकाश टाकला होता.

प्रो. फडक्यांनीं १९२५ सालीं 'गुजगोष्टी' लिहायला सुरुवात करून स्वैर, खेळकर व आत्मनिष्ठ निबंधाचा हा नवा प्रकार मराठींत रूढ करण्याचा पहिला पद्धतशीर प्रयत्न केला. फडके 'गुजगोष्टी' लिहायला लागले तेव्हां इंग्रजी लघुनिबंधाचा (personal Essay) आपल्या विद्यापीठांच्या अभ्यासक्रमांत नुकताच समावेश झाला होता. गार्डिनरसारखे लोकप्रिय असलेले व अभ्यासक्रमांत स्थान मिळालेले लघुनिबंधकार फडक्यांनीं त्या वेळीं वाचले असतील यांत नवल नाहीं. पण या विशिष्ट लेखनप्रकारासाठीं त्यांनीं इतरहि अनेक लघुनिबंधकार अभ्यासिले असावेत असें दिसतें. लघुनिबंधविषयक इंग्रजी

पुतकांत ज्याचा सहसा उल्लेख आढळत नाहीं, अशा रिचर्ड किंग या विचार-प्रधान पण अत्यंत आकर्षक लघुनिबंधलेखन करणाऱ्या लेखकाचा उल्लेख त्यांच्या साहित्यसेवेंतील स्मृतींत आढळतो. मात्र फडक्यांना किंगची लेखन-पद्धति आवडली असली तरी त्यांच्या 'गुजगोष्टीं'चें त्याच्या लिखाणाशीं मुळींच साम्य नाहीं, हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. किंबहुना आरंभींच्या गुजगोष्टी लिहितांना विषय, मांडणी व भाषाशैली या तिन्ही दृष्टींनीं ते जुन्या व नव्या निबंधांच्या संमिश्र छायांत वावरत होते असेंच दिसून येईल. 'सुहास्य', अलंकार', 'संसार', 'एकांतवास' हे त्यांचे पहिले विषय पाहिले किंवा शाईसारख्या गुजगोष्टीचा शेवट ' किंवा असेंहि असेल कीं संसाराच्या कष्टमय मार्गावर प्रकाश पडावा म्हणून ज्ञानवंतांनीं आपल्या नरदेहाच्या वाती पेटवून जे दिवे लावले त्यांच्या काजळीपासूनच हा शाईचा द्रव तयार झाला आणि कोणी अधम मतिमंदानें त्याचा कितीहि दुरुपयोग केला तरी अखेर ज्या पुण्याईच्या आधा-रावर विश्वाचें पालनपोषण चाललें आहे, ती वाढविण्याकडेच त्याचा अधिक विनियोग होणार आहे, यांत शंका नाहीं' अशा अगडबंब वाक्यानें झालेला पाहिला,(त्याच वर्षीं रंगभूमीवर आलेलें 'मेनका' नाटक पाहून आल्यावर लगेच फडक्यांनीं हा लघुनिबंध लिहिला असावा, असा या वाक्यावरून भास होतो) म्हणजे, फडके, १९२५ सालीं लघुनिबंधाच्या क्रीडांगणावर उतरले असले तरी ते प्रथम विचकत वाचकत खेळत होते, असें वाटूं लागतें. त्यांच्या खेळाला जरा रंग चढला सहा वर्षांनीं. पहिल्या अकरा गुजगोष्टी लिहून झाल्यानंतर दोन वर्षें ते स्तब्ध राहिले. नंतर १९३१ सालीं 'पाऊस' ही सुरस गुजगोष्ट त्यांच्या लेखणींतून उतरली. इथून त्यांच्या गुजगोष्टींचें स्वरूप बदललें. त्यांच्यांत आत्मदर्शन, साधे पण नवे विषय, कल्पना व भावना यांचा स्वाभा-विक विलास, सहजसुंदर शैली इत्यादिकांचा रमणीय आविष्कार मोठ्या प्रमाणांत होऊं लागला. 'हरवली म्हणून सांपडली,' 'एक रात्र आणि एक पहांट', 'न वाचलेल्या ग्रंथांची गोडी', व 'सहल' या १९३१ ते ३३ या काल-खंडांतल्या त्यांच्या चार गुजगोष्टी वाचकांनीं पुनः पुन्हां वाचाव्यात इतक्या मधुर उतरल्या आहेत.

फडके हजारों वाचकांना आपल्या या गुजगोष्टींनीं मोहिनी घालीत असतां-नाच काणेकरांनीं १९३३ सालीं लघुनिबंधाच्या क्षेत्रांत प्रवेश केला. पण तो

कसा? आपण लघुनिबंधलेखक कसे झालों हें सांगतांना काणेकर म्हणतात, 'संजीवनीचे प्रभाकरपंत कोल्हटकर माझ्याकडून 'पिकलीं पानें' लिहून घेईपर्यंत मी कधींकाळीं लघुनिबंध लिहूं शकेन, अशी माझी कल्पनाहि नव्हती.' प्रथमदर्शनीं हें विधान मोठें चमत्कारिक वाटतें. लढाईची कांहींच कल्पना नसलेला मनुष्य सेनापति कसा होईल? असा प्रश्न क्षणभर आपल्या मनांत आल्यावांचून रहात नाहीं. पण लघुनिबंध-लेखक या नात्यानें काणेकरांना मिळालेल्या यशाचें रहस्य त्यांच्या या उद्‌गारांतच सांठविलेलें आहे. 'संजीवनी'च्या संपादकांच्या आग्रहावरून त्यांनीं लघुनिबंध लिहायला सुरुवात केली हें खरें; पण ते लिहितांना त्यांनीं आपल्या भोंवतालचे मराठी लेखक हा वाङ्मयप्रकार कसा हाताळीत आहेत हें निरखून पाहिलें नाहीं किंवा इंग्रजी लघुनिबंधकार आणि त्यांचे टीकाकार यांची खास सल्लामसलतहि घेतली नाहीं. त्यांच्या मनांत जें सळसळत होतें त्यांच्या हृदयांत जें वारंवार उचंबळून येत होतें, त्यांच्या आत्म्याला जें पुन्हा पुन्हां शल्यासारखें टोचत होतें, त्याचा या नव्या लेखनप्रकारांतून आविष्कार करायला त्यांनीं सुरुवात केली. त्यांनीं आदर्श म्हणून कुणाच्या तोंडाकडे पाहिलें नाहीं किंवा अनुकरण म्हणून कुणाच्या पावलावर पाऊल टाकून जाण्याचा प्रयत्न केला नाहीं. त्यामुळें त्यांच्या लिखाणाला ताजेपणाची विलक्षण लज्जत आली, त्यांतून लेखकाच्या वाङ्मयीन व्यक्तित्वाचा स्वच्छंद आविष्कार झाला. जे रसिक फडक्यांच्या 'गुजगोष्टी' मोठ्या गोडीनें वाचीत होते, त्यांनासुद्धां काणेकरांच्या आंबटगोड लघुनिबंधांची खुमारी कांहीं न्यारी आहे, हें आनंदानें मान्य करावें लागलें. फडक्यांची गुजगोष्ट ही शृंगारलेल्या मंदिरासारखी होती. त्या शृंगाराची नक्कल करण्याचा काणेकरांनीं प्रयत्न केला असता, तर त्यांचें कुणीच कौतुक केलें नसतें. पण त्यांनीं स्वतःच्या विचारांचा आणि भावनांचा आविष्कार अत्यंत प्रामाणिकपणानें केला. त्या आविष्काराकरितां त्यांनीं जी शैली वापरली, तीसुद्धां आपल्या विषयांना अनुरूप आणि आपल्या व्यक्तित्वाशीं सुसंगत अशी! त्यामुळें त्यांचा उत्कृष्ट लघुनिबंध वाचतांना समोर चित्र उभें राहतें तें एकाद्या उत्तुंग पर्वतशिखराचें! गगनाला स्पर्श करण्याची महत्त्वाकांक्षा हेंच त्या शिखराचें वैभव असतें. ओवडधोवड खडकांशिवाय

तिथें दुसरे गालिचे नसले, तरी राजमंदिरांत शपथेलासुद्धां न आढळणाऱ्या शुद्ध मोकळ्या हवेंत माणसाला उल्हसित करण्याची जी शक्ति असते, तिचें दर्शन काणेकरांच्या लघुनिबंधांत वाचकांना होतें.

● ● ●

लघुनिबंधकार या नात्यानें काणेकरांना मिळालेल्या लोकप्रियतेची मीमांसा मोठी मनोरंजक होऊं शकेल. कलावंताच्या प्रतिभेचें वैशिष्टय, त्याच्या व्यक्तित्वाचा विकास आणि कालाचें आवाहन (The spirit of the time) यांचा मनोहर मेळ त्यांच्या लघुनिबंधांत पडला, असें म्हणायला हरकत नाहीं. १९३० सालीं गांधीजींनीं मिठाचा कायदा मोडून एक अपूर्व उग्र चळवळ सुरू केली. महात्माजींचें व्यक्तित्व आणि गांधीवादाचें सामर्थ्य यांनीं असंख्य बुद्धिमान् तरुणांना या चळवळीकडे आकृष्ट केलें. तुरुंगाचा कांटेरी दरवाजा हें राजवाड्याचें महाद्वार समजून त्यांनीं त्यांत प्रवेश केला. पण पुढें तिथल्या शांत वाचनांत, क्षुब्ध वादविवादांत आणि एकाग्र चिंतनांत त्यांच्यापैकीं अनेकांना गांधीवादाच्या मर्यादा पूर्णपणें कळून चुकल्या. साहजिकच हे युवक समाजवादाकडे वळले. त्यांनीं विचारपूर्वक त्या तत्त्वज्ञानांतल्या सत्त्वांशाचा स्वीकार केला. तिकडे राजकारणांत जसें हें स्थित्यंतर घडून येत होतें, त्याप्रमाणें ललित वाङ्मयांतहि कांहीं नवे जुने लेखक मध्यमवर्गापुरती मर्यादित झालेली सामाजिक प्रश्नांची कोंडी फोडून नव्या पाऊलवाटेनें जाण्याचा प्रयत्न करीत होते. 'इंदु काळे व सरला भोळे' 'मुक्तात्मा', 'धांवता धोटा', 'उल्का', 'दोन ध्रुव' इत्यादि कादंबऱ्या १९३३–३४ या दोन वर्षांतच प्रसिद्ध झाल्या आहेत हें लक्षांत घेतलें म्हणजे ही नवी पाऊलवाट कोणत्या प्रकारची होती, याची सहज कल्पना येईल. केवळ ऐतिहासिक दृष्टीनें पाहिलें तर १९१७ सालीं रशियांत राज्यक्रांति होऊन समाजसत्तावादी विचारसरणीचा पुरस्कार करणारें कामकरी–शेतकऱ्यांचें सरकार तिथें प्रस्थापित झाल्यावर लौकरच त्या तत्त्वज्ञानाचें रोप आपल्या देशांत आणून लावण्याची खटपट करणारी मंडळी आपल्याकडे निघाली. मीरत कटाचा प्रख्यात खटला १९३० च्या मीठलुटीच्या मोहिमेपूर्वींच गाजला होता. मुंबईच्या मजुरांनीं कायदेभंगाच्या चळवळीपूर्वींच

मोठमोठे संप लढवायला सुरुवात केली होती. राजकारणाकडे ओढा असलेल्या शहरांतल्या तरुणांवर या नव्या तत्त्वज्ञानाचा पगडा बसत चालल्याची स्पष्ट अस्पष्ट चिन्हेंहि त्या वेळीं सर्वत्र दिसूं लागलीं होतीं. पण हें सारें जमेला धरूनहि १९३२ पूर्वी ससाजवादी विचारसरणीनें मराठी मनांत मूळ धरलें नव्हतें, असें म्हणणें फारसें चुकीचें होणार नाहीं. एक तर १९२० सालीं असहकारितेची अभूतपूर्व चळवळ सुरू करून जनमनावर अधिराज्य गाजवूं लागलेल्या गांधी-जींच्या तेजस्वी नेतृत्वाचें पहिलें तप १९३२ त पुरें झालें. दुसरी गोष्ट म्हणजे समाजसत्तावादाचा प्रथम पुरस्कार करणाऱ्या कम्युनिस्ट कार्यकर्त्यांनीं आपलें सर्व लक्ष मजूरसंघटनेंत घातल्यामुळें त्यांच्या कार्यक्षेत्राला साहजिकच मर्यादा पडल्या. मोठमोठे कारखाने किंवा गिरण्या असलेल्या शहरांतूनच त्यांच्या विचारसरणीचा थोडाबहुत प्रचार होऊं शकला. यापेक्षांहि महत्त्वाची गोष्ट अशी कीं, कुठलेंहि तत्त्वज्ञान जोंपर्यंत समाजाच्या मर्यादित भागांत आणि पुस्तकी प्रचारांत गुंतून पडलेलें असतें, तोंपर्यंत त्याचे पाझर सर्वसामान्य सामाजिक मनांत फारसे झिरपत नाहींत आणि म्हणूनच जीवनाचीं सूक्ष्म आणि विविध चित्रें रेखाटणाऱ्या ललित वाङ्मयांत त्याचें प्रतिबिंब पडलेंच तरी तें फार अंधुक व प्रसंगीं विकृत असें असतें. कोणतीहि गोष्ट सामाजिक मनांत शिरून तिथें मुरूं लागली म्हणजेच ललित वाङ्मयांत तिच्या चित्रणाला बहर येऊं लागतो. १९३२ नंतर राष्ट्रीय सभेचें अनुयायित्व मान्य करूनहि समाजवादाचा पुरस्कार करणारा पक्ष जसा राजकारणांत निर्माण झाला, त्याप्रमाणें वाङ्मयांतहि समाजवादाविषयीं सहानुभूति बाळगणारे आणि आपले सामाजिक अनुभव या नव्या तत्त्वज्ञानाच्या भाषेंत बोलून दाखविणारे लेखक हळूहळू पुढें येऊं लागले. या लेखकांची प्रेरणा केवळ पुस्तकी नव्हती, तिच्यांत अनुभूतीचा थोडाफार अंश होता. दिवसेंदिवस विक्राळ स्वरूप धारण करीत चाललेली आर्थिक विषमता, मागील पिढीनें केलेल्या सामाजिक सुधारणांच्या पुरस्कारांतून साहजिकच निर्माण होणारा सर्वांगीण समतेचा प्रश्न, कालाबरोबर दलित वर्गांत आपल्या हक्कांकविषयीं होऊं लागलेली जागृति, कायदेभंगाच्या चळवळींत दिसून आलेल्या गांधीवादाच्या मर्यादां-मुळें त्याची समाजवादाशीं होऊं लागलेली तुलना, शॉ, गॉर्की, इब्सेन, अप्टन, सिंक्लेअर इत्यादिकांच्या वाङ्मयाशीं तरुण पिढीचा होऊं लागलेला दृढ

परिचय, एक ना दोन अशीं अनेक कारणें तत्कालीन लेखकांच्या दृष्टिकोनांत घडून आलेल्या या बदलाच्या मुळाशीं दिसतील. काणेकरांचा 'चांदरात' हा काव्यसंग्रह घेतला तरी त्यांतसुद्धां हा फरक स्पष्टपणें प्रतिबिंबित झालेला आढळेल. १९२९ पूर्वीं त्यांनीं लिहिलेल्या कांहीं कवितांत उत्कट जीवननिष्ठा व्यक्त झाली असली तरी तिचें स्वरूप सामाजिक नाहीं. १९२९ नंतर हें सारें बदलून गेलें. याच वर्षीं लिहिलेल्या 'लाल बावटयाचें गाणें' या कवितेंत ते म्हणतात—

'लाखांचें मारूनि पोट,
चाटित जे बसले ओठ
त्या चोरां हतबल करुनी
सर्वस्वा त्यांच्या हरुनी
लोकांचें सर्वस्व असे
लोकां देउनि टाकुं कसे'

पुढें दोन वर्षांनीं लिहिलेल्या 'कवनें' या कवितेचा शेवट त्यांनीं असा केला आहे—

'धनीजनांशीं झुंज खेळुनी
क्षणभर ज्यांना आली ग्लानी
त्यांना आम्हीं गाऊं गाणीं
ऐकुनि जीं चवताळुनि लढतिल
आणि स्थापितिल सत्ता अपुली

१९३२ मध्यें लिहिलेली त्यांची 'दोन देवभक्त' ही कविता ढोंगी श्रीमंतांविषयीं कवीला वाटणारा तिरस्कार, त्यांच्या चरकांत पिळल्या जाणाऱ्या असहाय गरिबांच्या विषयीं त्यांच्या अंत:करणांत असलेला जिव्हाळा आणि देवाधर्मावरल्या ज्या अंधश्रद्धेमुळें आजपर्यंत ही अघोर विषमता नांदूं शकली तिच्याविरुद्ध कवीनें उपसलेलें हत्यार, या सर्व

दृष्टींनीं वाचनीय आहे. ही कविता लिहिणाऱ्या काणेकरांच्या मनांत विचारांचा आणि भावनांचा जो नवा कल्लोळ निर्माण झाला होता, तोच १९३३ सालीं 'पिकलीं पानें' या त्यांच्या पहिल्या लघुनिबंध-संग्रहांत प्रकट झाला. त्यांचें निबंधलेखन आत्मनिष्ठ कल्पनेच्या किंवा भावनेच्या विलासांतून स्फुरलेलें नाहीं; तें सामाजिक जाणिवेच्या प्रक्षोभांतून निर्माण झालें आहे.

• • •

'पिकलीं पानें', 'शिंपले आणि मोती', 'तुटलेले तारे', व 'उघडचा खिडक्या' या १९३४ ते १९४५ च्या दरम्यान प्रसिद्ध झालेल्या काणेकरांच्या लघुनिबंध-संग्रहांतल्या अनेक निबंधांत त्यांचें हें प्रभावी वैशिष्टच दिसून येईल. 'पाऊस', 'जुनीं पुस्तकें', 'न वाचलेल्या ग्रंथांची गोडी', 'सहल' असल्या विषयांवर फडके ज्या वेळीं गोड गुजगोष्टी लिहीत होते त्याच वेळीं काणेकर 'छोटे चोर आणि मोठे चोर', 'एकाला जें अमृत तें दुसऱ्याला विष', 'धर्माचे उपयोग', 'तत्त्वांचा पाया' असले लघुनिबंध लिहून आजच्या समाजरचनेंतल्या आर्थिक विषमतेवर आणि धार्मिक दंभावर खुसखुशीत कोरडे ओढीत होते. मधुरता हा फडक्यांच्या 'गुजगोष्टीं' चा आत्मा मानला तर प्रखरता हा काणेकरांच्या लघुनिबंधांचा प्राण आहे असें म्हणणें चुकीचें होणार नाहीं. 'पिकलीं पानें' लिहितांना सामाजिक जाणिवेनें त्यांचें मन इतकें भारावून गेलें होतें कीं 'आळस आणि उद्योग' यासारख्या गमतीदार विषयांवर लिहितांनासुद्धां शेवटीं ते एकदम गंभीर झाल्यावांचून राहात नाहींत. या निबंधाचा प्रारंभ त्यांनीं असा केला आहे— 'एका प्रख्यात आळश्याची अशी गोष्ट सांगतात कीं, तो एकदां बोरें खात बसला होता. बोरें तोंडांत टाकतांना एक बोर त्याच्या मिशींत अडकलें. तेव्हां समोरून जाणाऱ्या एका गृहस्थाला त्यानें हांक मारली आणि 'माझ्या मिशींतलें हें बोर जरा तोंडांत ढकला हो, म्हणून त्याला विनंती केली.'

या गुदगुल्या करणाऱ्या प्रारंभाला साजेल असाच त्यांनीं पुढें या निबंधाचा विकासहि केला आहे. जगाचा खरा उद्धार आळश्यांच्याच हातून होतो, असें प्रतिपादन करून आपल्या या मताचें समर्थन त्यांनीं मोठ्या मजेदार रीतीनें

केलें आहे. 'उद्योग करा' 'उद्योग करा' म्हणून अहोरात्र उपदेश करणारांची टर उडविण्याकरितां कुदळ घेऊन सासऱ्याच्या घराच्या भिंती पाडण्याचा उद्योग करणाऱ्या जांवईबुवांची एक गोष्टहि त्यांनीं सांगितली आहे. मात्र इथपर्यंत हंसत खेळत असलेले काणेकर एकदम गंभीर बनून या निबंधाचा शेवट असा करतात— 'सध्यांची समाजव्यवस्था जेव्हां मी डोळे उघडून पहातों तेव्हां 'उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः' हें तत्त्व अजिबात खोटें आहे, अशी माझी बालंबाल खात्री पटते. माझ्या दृष्टीला उद्योगी पुरुषसिंहाचीं पोटें पाठीला लागलेलीं दिसतात आणि पैसेवाले निरुद्योगी पुरुषहत्ती मात्र आपलें लंबोदर गोंजारीत गादीवर पडलेले दिसतात. भरल्या पोटावर ढेंकर देत एकादा पंडित, मरमर काम करूनहि उपवासानें वळवळणाऱ्या मजुराला जर वरील तत्त्व समजावून देऊं लागला, तर मला वाटतें, मजुरी करणारा तो पुरुषसिंह या पंडिताचें गंडस्थळ फोडल्याशिवाय राहणार नाहीं.'

काणेकर प्रचारक लघुनिबंधकार आहेत, असें म्हणण्याचा मोह चांगल्या टीकाकारांनासुद्धां होतो याचें कारण अशा कलाहीन रीतीनें मधून मधून दृग्गोचर होणारा त्यांचा हा सामाजिक प्रक्षोभच आहे. पण जरा खोल जाऊन पाहिलें म्हणजे काणेकरांच्या लघुनिबंधाचा पाया प्रचलित विचारांचा प्रचार नसून जीवनदर्शनांतून निर्माण झालेलें तत्त्वचिंतन आहे असें दिसून येईल. कल्पनेचा किंवा भावनेचा एकादा सूक्ष्म साधा धागा हातीं घेऊन कोळी जसा आपलें जाळें विणतो, तशा नाजुकपणानें त्यांनीं निर्माण केलेले निबंध फार थोडे आहेत, हें कांहीं खोटें नाहीं. तें आपल्या भोंवतालचें सामाजिक जीवन सूक्ष्म नजरेनें न्याहाळतात, त्यांतल्या लहानमोठ्या ढोंगासोंगांचा मार्मिक (आणि कधीं कधीं मर्मभेदक) रीतीनें स्फोट करतात, आणि जातांजातां तुम्हांआम्हांला पटलेलें पण बोलून दाखविण्याचें धैर्य नसलेलें एकादें तत्त्व परिणामकारक रीतीनें वाचकांच्या गळीं उतरवितात.

अगदीं साध्या विषयांतलें किंवा अनुभूतींतलें उपेक्षित सौंदर्य हंसतखेळत प्रकट करून दाखविणें हेंच लघुनिबंधाचें मुख्य कार्य आहे, असें मानणारी मंडळी तत्त्वचिंतन हा लघुनिबंधाचा आत्मा होऊं शकत नाहीं असें म्हणतात. लघुनिबंध हा बिया नसलेल्या काबुली द्राक्षासारखा असावा असें

त्यांना वाटतें. पण काणेकरांचा लघुनिबंध आंब्यासारखा आहे. त्यांत भली मोठी कोय असते. ती कोय कांहीं कुणाला खातां येत नाहीं हें खरें; पण तिच्याभोंवतींच त्या आंब्यांतला सारा मधुर रस दाटलेला असल्यामुळें ती चोखतांना काबुली द्राक्षें जिभेवर घोळविण्याइतकाच आस्वादकाला आनंद होतो. लघुनिबंधांत ओढून ताणून आणलेलें तत्त्वदर्शन रसपरिपोषक होऊं शकत नाहीं, हें मी मान्य करतों. विकसित व्यक्तित्व आणि त्याचा आविष्कार करायला लावणारें कौशल्य यांच्या अभावामुळें आपले अनेक लेखक वडाची साल पिंपळाला लावावी त्याप्रमाणें लघुनिबंध लिहितांना त्याला कृत्रिम तत्त्व-दर्शनाचा मुलामा देऊन या वाङ्मयप्रकाराविषयीं अनेक गैरसमज निर्माण करायला कारणीभूत झालेले आहेत. पण हें सारें खरें असलें तरी स्वभावत: चिंतनशील असलेल्या लेखकाच्या स्वच्छंद आत्माविष्कारांतून वाचकांना तत्त्व-दर्शन व्हावें यांत अस्वाभाविक असें काय आहे ? लघुनिबंधाचा जनक मानला जाणारा फ्रेंच लेखक माँटेन याचें लिखाण आपण पाहिलें तर तें भावना अथवा कल्पना यांच्यापेक्षां विचारावरच अधिष्ठित झालें आहे असें आढळून येईल. माँटेन 'संभाषण' व 'प्रवास' या विषयांप्रमाणें 'क्रांति' व 'यादवी' या विषयांवरही लिहितो. अशा अनंत विषयांवर आपलें मनोगत तो कुठल्याही प्रकारचा आडपडदा न ठेवतां प्रकट करतो. लघुनिबंधाचा आत्मा लेखकाच्या या मोकळेपणांत आहे असें मला वाटतें. एकाद्या विषया-विषयीं लोकांना काय वाटतें याचा लघुनिबंधलेखक कधींच विचार करीत नाहीं. उलट त्याविषयीं आपल्याला काय वाटतें हें तो जगाला सांगत सुटतो. आणि तेंहि कशा रीतीनें ? तर या पृथ्वीवरली प्रत्येक व्यक्ति आपला जिवाभावाचा मित्र आहे अशा भावनेनें.

तत्त्वदर्शन हें लघुनिबंधाच्या आत्म्याशीं विसंगत आहे असें प्रतिपादन करणारांनीं आणखी एका लेखकाचें लिखाण अवश्य वाचून पहावें. तो लेखक 'रिचर्ड किंग' हा होय. या आधुनिक इंग्रज लघुनिबंधकाराचे संग्रह आपण चाळूं लागलों तर 'शिष्टाचाराला शोभेल अशा रीतीनें 'खाण्याची कला' या विषयापासून 'हुकुमशाही आणि लोकशाही' यासारख्या विषयांपर्यंत सर्वत्र त्याची लेखणी सलील संचार करीत असलेली

दिसून येईल. त्याच्या अनेक निबंधांत आपल्याला फक्त मार्मिक व मजेदार विचारांचें स्वैर दर्शन होतें. पण या विचारांत त्याची तीव्र बुद्धि, सूक्ष्म विनोद-दृष्टि आणि मानवतेवरल्या गाढ प्रेमानें भरलेलें त्याचें हृदय या सर्वांचा इतका मधुर संगम आढळतो कीं, आपण न कळत—अगदीं रमत गमत— त्याच्या तत्त्वदर्शनांत समरस होतों. त्याच्याविषयीं एक टीकाकार म्हणतो :

'Mr. Richard King has won his way to the hearts of thousands of readers by his gift of intimate, sympathetic converse on all sorts of subjects that crop up in the main roads or the by-paths of life. He is one of the masters of the causerie.'

(आपल्या जिव्हाळयाच्या आणि सहानुभूतिपूर्ण अशा स्वैरालापांनीं किंग हा हजारों वाचकांचा आवडता लेखक झाला आहे. जीवनाचे राजमार्ग घ्या अथवा त्या मार्गाला फुटलेल्या अनेक पाऊलवाटा पहा. सर्वत्र पसरलेले विविध विषय रंगविण्यांत किंगची लेखणी कुशल आहे. स्वैर निबंध लिहिणारा तो एक सिद्धहस्त लेखक आहे.)

थोडाफार फरक करून मराठीपुरतें काणेकरांचेंहि असेंच वर्णन करतां येईल गंभीर निबंधांचे विषय लघुनिबंधाच्या आत्मनिष्ठ पद्धतीनें हाताळणें हें कांहीं येरा गबाळाचें काम नाहीं, लेखकाच्या अंगीं विविध वाङ्मयगुण असल्या-शिवाय त्याला या कामांत यश मिळणें जवळजवळ अशक्य आहे.

● ● ●

पण काणेकरांनीं तें यश मिळविलें याचें कारण त्यांच्या वाङ्मयीन व्यक्ति-त्वाची बैठक केवळ प्रचारकाची नाहीं. ती कलावंताचीहि आहे. 'सुखस्वप्नांचे कारखानदार' आणि 'देवदारु व चक्रवाक्' हे या संग्रहांतले दोनच निबंध वाचले तरी त्यांच्या सौंदर्यपूजक वृत्तीचें दर्शन वाचकाला झाल्यावांचून राहाणार नाहीं. आजच्या समाजरचनेंतल्या विषमतेवर आणि मानवी मनांतल्या ढोंगांसोंगांवर ते कडकडून हल्ला चढवितात याचें कारण तरी जगाला विद्रूप करणाऱ्या या गोष्टी त्यांना अगदीं असह्य होतात, हेंच आहे ना? त्यांना भावनेचें वावडें

नाहीं. पण भावनेनें व्याकुळ किंवा विवश होऊन जाणें हें त्यांच्या वृत्तींतच नाहीं. त्यामुळें त्यांच्या सौंदर्यदृष्टीचें स्वरूप जसें मुख्यत: सामाजिक झालें आहे, त्याचप्रमाणें त्यांच्या निबंधरचनेंतहि एक प्रकारचा अतिरिक्त संयम– कधीं कधीं निबंधाला साचेबंद स्वरूप आणून त्याची रसहानि करणारा संयम – निर्माण झाला आहे. या संयमामुळेंच ते कवि असूनहि त्यांच्या लघुनिबंधांत काव्याचा विलास फारसा आढळत नाहीं. त्यांची भूमिका कवीची नसून टीकाकाराची आहे. त्यामुळें कधीं गुदगुल्या करून, कधीं चिमटे काढून तर कधीं कधीं कोरडे लगावून रूढ सामाजिक अन्यायांपासून मानवी स्वभावांतल्या विविध दोषांपर्यंत प्रत्येक गोष्टीवर ते टीका करीत असतात. त्यांच्या या टीकेमधून जें जीवनदर्शन होतें तें वाचकाला जितकें रिझवतें तितकेंच अंतर्मुखहि करतें.

समाज आणि जीवन यांच्यावरली टीका हें काणेकरांच्या लघुनिबंधाचें वैशिष्टय असूनहि ते रूक्ष, गंभीर किंवा निव्वळ हेतुप्रधान होत नाहींत, याचें अर्धेअधिक श्रेय त्यांच्या विनोदाला दिलें पाहिजे. बाणाच्या तीक्ष्ण टोंकाला पिसें लावावींत तसा त्यांच्या लघुनिबंधांतला विनोद आहे. तो नुसती खसखस पिकवीत नाहीं; तर नाजुक गुदगुल्या करून शहाणपण शिकवितो. आख्यायिका, दंतकथा, चुटके इत्यादिकांचा मोठ्या चतुराईनें उपयोग करून काणेकरांनीं आपल्या विनोदाला जशी लज्जत आणली आहे, त्याप्रमाणें उपहास, उपरोध इत्यादिकांचा योग्य स्थळीं उपयोग करून त्यांनीं त्यांचें सामर्थ्यहि व्यक्त केलें आहे. त्यांच्या या विनोदी बुद्धीचें अत्यंत सुंदर अपत्य म्हणजे त्यांच्या लघुनिबंधांतून वावरणारे गणूमामा. ॲडिसनचा सर रॉजर डी कॉव्हर्ले किंवा वामनराव जोश्यांचे प्रो. धोंडोपंत वर्वे यांच्याप्रमाणें काणेकरांचे गणूमामा – ते सनातनी असूनसुद्धां – वाचकांना नेहमींच प्रिय होऊन राहतील.

ही विनोदबुद्धि तत्त्वदर्शनाच्या सासुरवासांतून मोकळी झाली म्हणजे तिचा जो स्वच्छंद विहार चालतो, तो त्यांच्या लघुनिबंधांचा एक रमणीय विशेष आहे. 'घड्याळाचे गुलाम' किंवा 'यथेच्छ झोपा' हे या संग्रहांतले दोन निबंध वाचले किंवा या संग्रहांत न घेतलेले 'अज्ञानाचा

आनंद' 'व्यवस्थितपणाचें वेड' अशासारखे त्यांचे निबंध पाहिले, म्हणजे काणेकरांनीं असले खूप निबंध लिहायला हवे होते, असें वाटू लागतें. त्यांच्या स्वभावांत गांभीर्याइतकाच—किंबहुना कांकणभर अधिकच—मिस्किलपणा आहे. त्यामुळें आपल्या लघुनिबंधांत जीवनाकडे पहाण्याचा वास्तववादी दृष्टिकोण जसा त्यांनीं परिणामकारक रीतीनें मांडला आहे, तसा या खेळकर पद्धतीनें विविध विसंगतींचा त्यांना मनसोक्त समाचार घेतां आला असता.

लघुनिबंधाचे विषय, त्यांचा आशय आणि त्यांची आटोपशीर पण परिणामकारक मांडणी यांना शोभेल अशीच काणेकरांची भाषा आहे. ती साधी असली तरी भोळीभावडी नाहीं. ती नेहमीं आत्मविश्वासानें बोलते. ती जशी नटवी लक्ष्मी नाहीं तशी अगदीं लंकेची पार्वतीहि नाहीं. सुभाषितें बनविण्याचा तिला छंद नाहीं. पण प्रतिपादनाच्या ओघांत ती असें एकादें चटकदार वाक्य लिहून जाते कीं, वाचक कितीतरी वेळ त्याच्या सुंदर आत्म्याचें चिंतन करण्यांत गुंग होऊन जातो. 'मोहाला बळी पडूं नये हें सांगणें जितकें सोपें आहे, तितकेंच मोहाला बळी न पडणें हें कठिण आहे.' 'आपण सर्वच एकेरी दृष्टिकोणानें जगाकडे पहात असतों आणि एकेरीवर येत असतों,' 'सर्व जग जर तालबद्ध पावलें टाकीत असतें तर उदयशंकरला कोण विचारणार होतें?' 'माणूस मरतो; पण मानवता जगते,' असल्या वाक्यांचा कुणाला विसर पडेल?

काणेकरांच्या लघुनिबंधाचा आणखी एक विशेष अवश्य लक्षांत ठेवला पाहिजे. तो म्हणजे त्यांचा आशावाद! ते सध्यांच्या समाजरचनेवर कडाडून टीका करतील, मनुष्यप्राणी किती स्वार्थी, ढोंगी आणि मूर्ख आहे, हें हडसून खडसून सांगतील. पण त्यांच्या या सर्व उद्गारांत जीवनाविषयींची निराशा, अश्रद्धा किंवा विफलता यांची पुसट छायासुद्धां कुठें दिसणार नाहीं. त्यांचे लघुनिबंध वाचतां वाचतां वाचकाला जशी जीवनाकडे पाहण्याची वास्तवदृष्टि लाभते, त्याप्रमाणें तें जीवन निर्दोष, आनंदी आणि प्रगतिपर करण्याचा उत्साहहि त्याच्या मनांत निर्माण होतो.

या संग्रहांत समाविष्ट केलेल्या काणेकरांच्या लघुनिबंधांचें रसग्रहण करणें विद्यार्थ्यांना सुलभ जावें, म्हणून त्यांतल्या कांहीं विशेषांविषयीं मीं वर थोडेंसें लिहिलें. पण एखाद्या मनुष्याच्या गुणदोषांविषयीं दुरून माहिती मिळविणें निराळें व त्याच्या निकट सहवासांत आणि सुखद संभाषणांत गुंग होऊन जाणें निराळें. काणेकरांचे लघुनिबंध वाचतांना शास्त्र, तंत्र, चिकित्सा, गुणदोषमीमांसा इत्यादि शब्द वाचकाला आठवतच नाहींत. असें होण्याचें कारण तसेंच महत्त्वाचें आहे. त्यांच्या लघुनिबंधांत कोणतेहि गुणदोष असोत ते वाचतांना ‘ Who touches a book touches a man ’ या व्हिटनच्या उक्तीचा आपल्याला अनुभव आल्यावांचून राहात नाहीं. चांगल्या वाङ्मयाची यापेक्षां सर्वमान्य अशी दुसरी कुठली कसोटी आहे ?

शाहुपुरी, कोल्हापूर
ता. १–६–४७

वि. स. खांडेकर

अनुक्रम

दोन मेणबत्त्या १

परिचय

मनुष्य कशासाठीं जगतो किंवा माणसाच्या आयुष्यांतला अत्यंत सुखाचा क्षण कोणता असा प्रश्न जर आपणाला कुणीं विचारला तर आपण गोंधळून जाऊं यांत संशय नाहीं. आपण म्हणूं, 'हे अवघड प्रश्न पंडितांनीं सोडवावेत. यांचीं उत्तरें तत्त्वज्ञांनीं द्यावींत. सर्कशींतल्या प्रचंड गोल पिंजऱ्यांत एकाद्या भिंगरीप्रमाणें मोटार-सायकल फिरविणें हें कांहीं येरागबाळाचें काम नव्हे!'

एक श्रीमंत पण स्वतःच्या संकुचित सुख दुःखांत बुडून गेलेला मित्र आणि दुसरा गरीब पण जगाच्या विशाल सुखदुःखाशीं समरस झालेला मित्र अशा दोन व्यक्ति या लघुनिबंधांत जवळ जवळ उभ्या करून लेखक म्हणतो, 'हें चित्र पाहा नि हें चित्र पाहा म्हणजे या प्रश्नांचीं उत्तरें किती सोपीं आहेत हें तुम्हांला समजेल. जो स्वतःसाठीं जगतो तो जिवंत असून मेल्यासारखाच आहे; जो दुसऱ्यासाठीं जगतो तोच या जगांत मरणावर मात करतो.'

● ● ●

स्वाक्षरी घेण्याकरितां म्हणून माझ्याकडे त्या दिवशीं आलेल्या त्या मुलानें मला खरोखरच मोठ्या पेचांत टाकलें. द्यावी स्वाक्षरी आणि एकदां मोकळें व्हावें म्हणून त्याच्या हातांतलें पुस्तक घेऊन मी सही करणार तों तो एकदम म्हणाला, "छे, छे, मला नुसती स्वाक्षरी नको; माझा एक प्रश्न आहे, आणि त्याला उत्तर म्हणून पांचसहा ओळी लिहून नंतर तुम्ही सही केली पाहिजे."

"कसला प्रश्न?" मी म्हणालों.

"मनुष्याच्या आयुष्यांतला अत्यंत सुखाचा क्षण कोणता?" तो पोरगा गंभीरपणें उद्‌गारला, "या प्रश्नाला एक चारपांच ओळींचं उत्तर लिहा, आणि नंतर सही करा."

त्याचा प्रश्न ऐकून मी थक्कच झालों. "अरे बाबा," मी म्हणालों ज्या प्रश्नाचं उत्तर देतांना मोठमोठ्या तत्त्वज्ञान्यांच्यासुद्धां नाकीं नऊ आले त्या

प्रश्नाचं उत्तर तूं माझ्याकडे मागतोस? काय वेड लागलंय तुला? मला नाहीं कांहीं उत्तर देतां येत या प्रश्नाचं. पाहिजे तर सही घे आणि जा."

"तत्त्वज्ञान्यांचीं मतें मला नको आहेत." तो म्हणाला, "तुमच्यासारख्या लोकांचींच हवीं आहेत. तुम्हांला काय वाटेल तें लिहा. हीं पहा, पुष्कळ लोकांनीं या प्रश्नाला उत्तरें लिहिलीं आहेत."

"मी नाहीं त्यांच्याइतका शहाणा." मी त्रासून म्हणालों, "मला खरंच कांहीं सुचत नाहीं. काय थट्टा आहे काय अशा प्रश्नाचं तावडतोब उत्तर द्यायचं म्हणजे?"

"आत्तांच देऊं नका." तो काकुळतीला येऊन म्हणाला, "ही चोपडी इथंच राहूं द्या. मी उद्यां येतो, परवा येतो—तुम्ही सांगाल तेव्हां येतो."

त्या हुशार छोकऱ्याच्या पाणीदार डोळ्यांत इतकी कळकळ दिसत होती, कीं मला नाहीं म्हणवेना. "वरं, वरं ठेवून दे ती चोपडी इथं." मी म्हणालों, "आणि ये उद्यां परवां."

त्या दिवशीं दुपारपर्यंत मी कामांत असल्यामुळें त्याच्या प्रश्नाचा विचार करायला मला वेळच झाला नाहीं. पण त्यानंतर संध्याकाळीं एकामागून एक तीन प्रसंग घडले. ते मात्र माझ्या मनांत घोळत असलेल्या त्या प्रश्नाचें उत्तर घेण्याकरतांच घडले असें आतां मला वाटतें. खूप श्रीमंत असलेल्या माझ्या ओळखीच्या एका गृहस्थाकडे कांहीं कामाकरितां मी गेलों. तो घरीं नव्हता. त्याची वायको चिंतातुर चेहरा करून बसली होती.

"काय हो, कुठं गेले?" मी विचारलें.

"तो नवीन जर्मन डॉक्टर आला आहे ना, त्याच्याकडे गेलेत. मींच जा म्हणून आग्रह करून पाठवलं त्यांना." ती म्हणाली.

"म्हणजे? झालं काय?" मी म्हणालों.

"अहो, काय नी काय! त्यांच्या मागली एक काळजी जाते तर दुसरी लागते! खडकीच्या बंगल्याची राखण करायला पठाण ठेवला; तो पठाणच चोरी करून पळाला! तें तुम्हांला माहितच आहे. ती भानगड संपली नाहीं तों आतां इन्कमटॅक्सची केस उभी राहिली आहे. त्यांना अलीकडे झोंपसुद्धां कशी ती लागत नाहीं. अन्नपाण्यावर तर वांछाच नाहीं. तेव्हां मी म्हटलं, निदान त्या नवीन डॉक्टरच्या औषधानं तरी जरा बरं वाटेल."

"अस्सं होय ?" मी म्हणालों.

तिथून निघालों तों आगगाडींत बसून मी घरीं परत येत होतों. मजूर चळवळींत काम करणारा माझा एक जुना मित्र डब्यांत भेटला. खूप आनंदांत होता तो. आपलं काम कसं शिस्तींत चाललं आहे आणि चळवळीला कसा जोर चढतो आहे याचें रसभरीत वर्णन करीत असतां त्याच्या डोळ्यांत विलक्षण चमक दिसत होती. त्याचे डोळे खोल गेले होते आणि त्याची दाढीहि वोटभर वाढली होती.

"तुझे डोळे किती खोल गेलेत!" मी म्हणालों, "काय झालंय रे तुला?"

"हट्" तो उद्गारला "मला काय झालंय ? मी चांगला मजेंत आहे. डोळे खोल गेले आहेत कीं वर आले आहेत तें मला माहीत नाहीं. गेल्या पंधरा दिवसांत आरशांत तोंड पाहायला मला वेळच झाला नाहीं. आतां दाढीविषयीं म्हणशील तर दाढी करायला सध्यां आपल्या खिशांत पैसे नाहींत बुवा !"

इतक्यांत परळ स्टेशन आलें; आणि माझ्याशीं हस्तांदोलन करून मोठ्या चैनींत शीळ घालीत तो तिथून निघून गेला.

एकामागून एक घडलेल्या या दोन प्रसंगांचें मला मोठें आश्चर्य वाटत होतें. स्वतःच्या अपरंपार सुखांत आणखी भर घालण्याकरितां इन्कमटॅक्स चुकवून पंधरा लाखाचे सोळा लाख करण्याकरतां जीव पाखडणारा, आणि ठिकठिकाणच्या अनेक बंगल्यांत हजारों रुपयांचें फर्निचर धूळ खात पडलेलें असतांना खडकीच्या बंगल्यांतलीं चार खुर्च्याटेबलें पठाणानें पळवलीं म्हणून हाय खाणारा आमचा हा श्रीमंत दोस्त दुःखी आणि चिंताग्रस्त ! आणि एम्. ए. झाल्यावर घरीं चालत आलेल्या लठ्ठ पगाराच्या नोकऱ्या लाथाडणारा, आणि कधीं काळीं दलित जनता स्वतंत्र होऊन सुखी होईल म्हणून स्वतःच्या सुखाची यत्किंचितहि पर्वा न करतां इतरांच्या सुखासाठीं कधीं उपाशी तर कधीं अर्धपोटीं वणवण फिरणारा हा कॉम्रेड मजेंत आणि सुखी !

हे आणि असेच दुसरे विचार करीत मी रात्रीं घरीं परत आलों. आणि तो तिसरा प्रसंग घडला. मला मेणबत्तीच्या थंड प्रकाशांत वाचीत बसणें फार आवडतें. म्हणून खुर्चीवर उभा राहून फळीवरल्या मेणबत्त्या मी शोधूं लागलों. एक मेणबत्ती सबंध जळून गेलेली होती. मेणबत्ती अशी क्वचितच जळते. तिचें अस्तित्व दाखविण्यापुरता फक्त पैशाएवढा मेणाचा अवशेष

शिल्लक होता; दुसरी मेणबत्ती कित्येक दिवस फळीवर धूळ खात पडल्यामुळें मुंग्याझुरळांनीं ती सबंध कुरतडून अजिबात निरुपयोगी केली होती. तशा स्थितींत पडलेल्या दोन मेणबत्त्या पाहून, कां कुणास ठाऊक, मला थोडेंसें हसू आलें; आणि दुसऱ्याच क्षणीं एक चमत्कारिक विचार माझ्या डोक्यांत आला. ज्या दोन माणसांचा मी विचार करीत होतों तीं दोन माणसें या दोन मेणबत्त्यांसारखीं आहेत! आपला जीव निर्धोक ठेवण्यांत—स्वत:च्या सुखाची राखण करण्यांत गुंतून पडलेल्या एकाचें आयुष्य कुरतडलें जात आहे, आणि इतरांना मंद, सुखकर प्रकाश देत दुसऱ्याची जीवनज्योत जळत चालली आहे.

समजा, त्या मेणवत्त्यांना जीव असता तर आपला कुणाला कसलाच उपयोग झाला नाहीं— आपलें आयुष्य कुजून गेलें, हा दु:खमय विचार मरतां मरतां एकीच्या मनांत आला असेल; आणि आपल्या जीवनाचें सार्थक झालें--शेवटच्या घटकेपर्यंत आपण सर्वांना प्रकाश दिला या सुखदायी तंद्रींत त्या दुसरीच्या आयुष्यांतला शेवटचा क्षण संपला असेल. मनुष्याच्या आयुष्यांतला अत्यंत सुखाचा क्षण कोणता, या प्रश्नाचें उत्तर त्या मुलाला पाहिजे होतें, नाहीं का? मिळालें मला उत्तर. मनुष्याच्या आयुष्यांतला अत्यंत सुखाचा क्षण, म्हणजे हा अशा प्रकारचा शेवटचा क्षण! टेबलावर पडलेली त्याची चोपडी मीं घेतली, आणि त्यावर लगेच खरडलें, "· · · हा खरा सुखाचा क्षण! स्वत:साठीं जगलास तर मेलास; दुसऱ्यासाठीं जगलास तरच जगलास!"

● ● ●

अभ्यास

१. या लघुनिबंधांतले लेखकाचे दोन मित्र एकाच वेळीं त्याच्या घरीं त्याला भेटायला येतात अशी कल्पना करून त्या तिघांचें संभाषण लिहा.

२. खांडेकरांचा 'दोन मेणवत्त्या' (सायंकाल) हा लघुनिबंध वाचा.

३. 'स्वत:साठीं जगलास तर मेलास; दुसऱ्यासाठीं जगलास तरच जगलास.' हें ध्येय डोळ्यापुढें ठेवणाऱ्या पण लोकांना सामान्य वाटणाऱ्या अशा एकाद्या तुम्हांला माहीत असलेल्या व्यक्तीचें शब्दचित्र लिहा.

● ● ●

घड्याळाचे गुलाम २

परिचय

सद्गुण हा इष्ट खरा; पण व्यवहारांत कुठल्याहि सद्गुणाचा अतिरेक हास्यास्पद झाल्यावांचून राहात नाहीं. स्वच्छता ही वाईट गोष्ट आहे असें कोण म्हणेल? पण स्वच्छतेचें वेड एकाद्या माणसाला लागलें म्हणजे तो उठल्या बसल्या हातपाय धुऊं लागतो, अष्टौ प्रहर हातांत केरसुणी आणि ओलें फडकें घेऊन घरभर साफसफाई करीत सुटतो आणि अंगावरून मोटार जाऊं लागली कीं लगेच धुळीच्या भीतीनें बुद्धभिक्षूप्रमाणें नाकावर हातरुमाल धरून व लोकांकडे पाठ फिरवून तो भर रस्त्यांत खांबासारखा उभा राहतो.

नियमितपणाचें वेडहि असेंच आहे. माझ्या माहितींचे एक गृहस्थ आहेत. दररोज दुपारीं ते बाराच्या तोफेबरोबर चित्राहुती घालतात. एकाद्या दिवशीं घरांत स्वयंपाक लवकर तयार झाला आणि 'पानं वाढलीं आहेत' म्हणून वर्दी आली तर ते घड्याळ घेऊन पाटावर जाऊन बसतात आणि बाराला पांचदहा मिनिटें कमी असलीं तर खुशाल ताटांतला भात गार होऊं देतात. घड्याळांत दोन्ही कांट्यांचें मीलन झालें कीं ते तोंडांत घास घालतात!

विनोद हें एककल्लीपणाच्या डोळ्यांत घालायचें उत्तम अंजन होय असें म्हणतात. त्याच्या साहाय्यानें लेखकानें या लघुनिबंधाला कशी रंगत आणली आहे तें पाहा.

● ● ●

कोणा एका थोर गृहस्थाची आख्यायिका सांगतात, कीं त्याच्या जाण्या-येण्याच्या वेळेवरून लोक घड्याळें लावून घेत असत. मी तरी या गृहस्थाला थोर म्हणण्याऐवजीं घड्याळाचा गुलाम म्हणेन! माणसानें स्वतःच्या सुख-सोयींसाठीं घड्याळाचा शोध लावला, आणि आम्हीं केव्हां काय करावें या संबंधांत घड्याळानें आमच्यावर सोटेशाही चालवावी, हें किती लांछनास्पद!

मी तर या गृहस्थाला स्पष्ट म्हटलें असतें :

"अरे गृहस्था ! अनियमित वागून होतं तरी काय, हें पाहण्याच्या साध्या कुतूहलानं तरी एक दिवस अनियमित वागायचं होतंस !" रोज त्याच वेळीं तेंच करण्याचा काय हा यांत्रिक मठ्ठपणा ! मला वाटतें, 'नेमेचि येतो मग पावसाळा। हें सृष्टिचें कौतुक जाण बाळा।' हें प्रख्यात काव्य रचणारा महाकवि या लोकांचा गुरु असावा ! नेमलेल्या वेळीं विनचूक पावसाळा येतो यांत कौतुक कसलें ? नेमलेल्या वेळीं न आला तरच कौतुक ! सूर्य रोज उगवतो त्याचें कुणालाच कौतुक वाटत नाहीं. पण तोच धूमकेतु केव्हां तरी अचानकपणें आकाशांत सुळकांडी मारून जातो, त्याचें किती कौतुक वाटतें ! त्याचप्रमाणें सूर्य एखादे दिवशीं न उगवेल तर खरें कौतुक !

अनियमितपणानें आयुष्याला येणारें वैचित्र्य किंवा अचानकपणाची ख़ुमारी या वक्तशीर लोकांना जन्मांत चाखावयाला मिळावयाची नाहीं. या अचानकपणावरून मला एक मोठी गमतीची गोष्ट आठवते. एक गृहस्थ माझी नेहमीं स्तुति करीत असे; आणि स्तुति कुणाला आवडत नाहीं ? साहजिकच तो मनुष्य मोठा भला आहे अशी माझी कल्पना होती, आणि माझेविषयींहि त्याचें फार चांगलें मत आहे असें मला वाटत होतें. एकदां त्यानें मला तीन वाजतां चहाला बोलाविलें होतें. पण कांहीं कारणामुळें मी अडीच वाजतांच अचानकपणें त्याच्या दाराशीं पोहोंचलों. मी आल्याची चाहूल आंत लागली नव्हती. त्यामुळें जोडा काढीत असतां माझ्यासंबंधीं पुढील उद्गार तो आपल्या दुसऱ्या एका मित्राशीं काढीत असलेले माझ्या कानांवर पडले, "ती पीडा येईल आतां तीन वाजतां ! खरं म्हटलं तर मी त्याला बोलावणार नव्हतों आज, पण म्हटलं वकील आहे. उपयोग होतो केव्हां केव्हां फुकटांत नोटिसा द्यायला ! "

मी पाय न वाजवितां मागच्याच पावलीं घरीं परत आलों. दुसऱ्या दिवशीं हा गृहस्थ मला रस्त्यांत भेटला. तेव्हां या कानापासून त्या कानापर्यंत हंसतमुख करून तो अगदीं कळवळयानें म्हणाला, "काल आलांत नाहीं तुम्ही, विरस झाला आमचा अगदीं !"

"अस्सं !" मी म्हणालों.

वरील गोष्टीवरून मात्र जर कुणी अनियमित वागण्याचा नियम करील, तर

तेंहि अनियमितपणाच्या सर्व दोषांमुळें तितकेंच कंटाळवाणें होईल. असाच एक गृहस्थ आहे. त्याला तुम्ही जर पांच वाजतां चहा प्यावयास बोलावलेंत तर तो नेमका सहा वाजतां यावयाचा ! त्याचा हा अनियमितपणा इतका नियमित झाला आहे, कीं त्याला पांच वाजतां चहाला बोलवावयाचें असल्यास आम्ही त्याला बरोबर चार वाजतां ये म्हणतों, एवढेंच. असल्या अनियमितपणांत कांहींच अर्थ नाहीं.

वक्तशीरपणावरचे वक्ते नेहमीं कंठरवानें सांगतात, कीं नेपोलियनच्या रणांगणावरील यशाची गुरुकिल्ली हीच, कीं तो नेहमीं ठरलेल्या वेळेच्या आधींच दहा मिनिटें रणांगणावर हजर असायचा. पहिली गोष्ट ही कीं, दहा मिनिटें आधीं हजर राहणें, हा म्हणजे वक्तशीरपणाच नव्हे. दुसरी गोष्ट अशी कीं, तो जर नियमितपणें दहा मिनिटें आधीं येत असे, तर त्याच्या शत्रूंनीं फक्त एकच गोष्ट करावयाची. नेपोलियनच्या येण्याचा वेळ कळला कीं, त्याच्या आधीं पंधरा मिनिटें रणांगणावर ठाण मांडावयाचें ! पण माझ्या मतें ही आख्यायिकाच मुळीं अजिबात खोटी असावी. नेपोलियन इतका मूर्ख असता, तर तो कधींच यशस्वी झाला नसता. मला वाटतें, केव्हां केव्हां ठरलेल्या वेळेच्या आधींच दहापंधरा मिनिटें, तर कधीं कधीं दोन तीन तास उशीराच तो रणांगणावर जात असावा ! व त्यामुळें त्याचे शत्रू गोंधळून जाऊन पराजित होत असावेत. नाहीं तर साडेतीनची वेळ असली कीं हा तीन वाजून वीस मिनिटांनींच रणांगणावर येणार हें माहीत असून सुद्धां ते जर वेळेवर येत नव्हते, तर ते शत्रुच बावळट असले पाहिजेत; आणि असल्या बावळटांवरच जर नेपोलियननें विजय मिळविले असतील, तर त्यांत मला तरी त्याचा कांहीं मोठेपणा दिसत नाहीं !

नेपोलियनची गोष्ट कशाला ? मीं स्वतः असल्या डावपेंचांनीं माझ्या शत्रूंचे हल्ले परतविले आहेत. एकदां माझा एक शाळेंतला दोस्त किती तरी वर्षांनीं रस्त्यांत भेटला. बोलतां बोलतां आपण सध्यां एका विमाकंपनीचे एजंट आहोंत, हें तो बोलून गेला. आणि कांहीं वेळानें त्यानें सहज प्रश्न केला कीं, "तूं घरीं केव्हां असतोस रे ?" या साध्या प्रश्नाच्या मागून डोकावत असलेला त्याचा पापी हेतु माझ्या तेव्हांच ध्यानांत आला ! शाळेंत दोस्ती केल्याच्या अपराधाबद्दल हा माझा असा सूड घेईल, असें मला

वाटलें नव्हतें ! मीं त्याला हंसत हंसत उत्तर दिलें, "सकाळीं आणि संध्याकाळीं बहुतेक असतों मी घरीं." त्या दिवसापासून आपल्या सर्व कामाकरितां सकाळसंध्याकाळ बाहेर फिरावयाचें, व फक्त दुपारीं आणि मध्यरात्रीनंतर घरीं राहावयाचें, असा परिपाठ मी सुरूं केला. त्या अवधींत बरेच वेळां तो घरीं येऊन गेल्याचें मला कळलें. इतक्यांत एका भयंकर विचारानें माझ्या छातींत धस्सदिशीं गोळा आला. काय हा आपण भलताच नियमित अनियमितपणा चालवला आहे ! एकदम आपले जुने डावपेंच बदलून हा एखाद्या दिवशीं दुपारींच घरीं आला तर ? पुन्हां दुसऱ्या दिवसापासून मी नवा कार्यक्रम सुरू केला. सकाळसंध्याकाळ घरीं राहावयाचें व दुपारीं बाहेर फिरावयाचें. नेपोलियनपेक्षांहि माझे हे डावपेंच कल्पनातीत यशस्वी झाले आणि आजतागायत माझा विमा उतरलेला नाहीं !

नाहीं तर आपण आपले जातों आहोंत रोज वेळच्या वेळीं, आणि लोक लावताहेत आपलीं घड्याळें आमच्या जाण्यायेण्यावर !

● ● ●

अभ्यास

१. फडके यांचा 'अज्ञानाची महती' (गुजगोष्टी) व काणेकर यांचा 'व्यवस्थितपणाचें बंड' (पिकलीं पानें) हे लघुनिबंध वाचा.

२. 'आज साऱ्या जगावर माझं राज्य चाललं आहे' असें घड्याळानें अभिमानानें म्हटलें तर तें चूक होईल काय ? अशी दर्पोक्ति काढणाऱ्या चौकांतल्या एका घड्याळाचे उद्गार लिहा.

३. या लघुनिबंधांतल्या कोणत्या विनोदी कल्पना तुम्हांला आवडल्या व त्या कां आवडल्या हें सांगा.

● ● ●

अमृत आणि विष ३

परिचय

आपल्या आजच्या समाजव्यवस्थेंत अधिक विषमतेचें थैमान जिथें तिथें सुरू आहे. मुंबईसारख्या शहरांत मोठमोठ्या तीन तीन मजली बंगल्यांत नोकरचाकर धरूनसुद्धां पुरीं दहावीस माणसें राहात नाहींत ! पण रात्रीं फूटपाथच्या दगडाखेरीज डोकें टेकायला ज्यांना दुसरी जागा नाहीं अशीं हजारों माणसें त्याच मुंबईंत अशा बंगल्यांच्या आंवतींभोंवतीं आपलीं शिणलेलीं शरीरें रस्त्याच्या कडेला पसरून देत असतात ! गोरगरिबांच्या तान्ह्या मुलांना दुधाचा थेंब मिळण्याची आपल्या देशांत आज मारामार झाली आहे. पण बड्या लोकांच्या घरची कुठलीहि मेजवानी पाहावी ! त्यांची कुत्रींमांजरें सुद्धां पक्वान्नांवर यथेच्छ ताव मारीत असलेलीं दिसतील. या भयंकर विषमतेमुळें दुसऱ्याच्या होळीवर पोळी भाजून घेण्याची संवय मनुष्याच्या अंगवळणीं कशी पडते आणि त्याची माणुसकी हळूहळू कशी नाहींशी होते हें या निबंधांत काणेकरांनीं दिग्दर्शित केलें आहे.

● ● ●

स्मशानांतसुद्धां केव्हां केव्हां गमतीच्या गोष्टी ऐकावयाला मिळतात, असें जर मीं म्हटलें तर माझ्यावर कोणीहि राक्षसी वृत्तीचा आरोप करील; पण खरोखरच माझ्या एका मित्रानें ऐकलेली पुढील गोष्ट किती गमतीची आहे ! ती ऐकल्यावरोवर तो आरोप मागेंच घ्यावा लागेल. एकदां सहज स्मशानाच्या बाजूला तो फिरावयास गेला होता, आणि दरवाज्यापाशीं असलेल्या जळाऊ लाकडाच्या दुकानाशीं तो सहज उभा राहिला असतांना आंत चाललेला पुढील संवाद त्याच्या कानांवर पडला. दुकानदार अगदीं मन:पूर्वक आपल्या पाहुण्यांशीं बोलत होता.

" काय करावं हो ! धंद्याला असे हलाखीचे दिवस अगदीं कधींच आले नव्हते बुवा. नाहीं तर गेल्या इन्फ्ल्युएन्झाच्या सांथीचे दिवस; महाराज, रोजचा गल्ला सांगितला तर तुमचा विश्वास बसणार नाहीं ! "

मुंबईची त्या वेळची हवा अत्यंत छानदार होती. रोगराई कांहीं नव्हती आणि

एकंदर शहराचें आरोग्य उत्तम असल्यामुळें लोकांना आनंद वाटण्यासारखी ती गोष्ट होती; पण त्या वेळींहि त्या स्थळीं असा एक मनुष्य होता कीं, जो दुःखांत चूर झाला होता आणि इन्फ्ल्युएन्झाच्या साथींत सारी जनता हवालदिल झाली असतांना तो आनंदाच्या सागरांत पोहत होता.

कोणी म्हणेल कीं, शेजारच्या घराला आग लागली असतांना त्यावर स्वतःची पोळी भाजून घेण्याचा हा प्रकार! पण माझ्या मतें वरीलप्रमाणें त्या दुकानदारावर दुष्ट हेतूचा आरोप करणें न्याय्य होणार नाहीं. त्याची अशी इच्छा नव्हती, कीं खूपसे लोक मरावे व त्यावर आपली चलती व्हावी! पण पोटाचा धंदाच लांकडें विकण्याचा असल्यामुळें तो धंदा खालावल्याबरोबर दुःख होणें व धंद्याला उर्जितावस्था आली असतां आनंद होणें साहजिक होतें. अर्थात् असें होण्याचीं कारणें काय होतीं, याची त्याला स्पष्ट जाणीव खास नव्हती. पण प्रस्तुत समाजाची रचनाच मुळीं एक प्रकारच्या विषमतेच्या पायावर झालेली असल्यामुळें वरील प्रकार होणें अगदीं अपरिहार्य आहे. आणि त्यावरून एखाद्या व्यक्तीला दुष्ट अगर सुष्ट म्हणणें केव्हांहि योग्य होणार नाहीं.

सध्यांच्या समाजव्यवस्थेंत एका वर्गाचे हितसंबंध दुसऱ्या वर्गाशीं असे कांहीं निगडित झाले आहेत, कीं एकाला जें अमृत तें दुसऱ्याला विष! वस्तु खूप महाग विकणें हें विकणाराचें ध्येय, तर त्या वस्तूला शक्य तितकी कमी किंमत देणें ही विकत घेणाराची महत्त्वाकांक्षा! बर्नार्ड शॉ आपल्या एका नाटकाच्या प्रस्तावनेंत म्हणतात, कीं एखाद्या शहराला जितक्या डॉक्टरांची जरूरी आहे तितकेच डॉक्टर तेथें राहूं द्यावेत, आणि ते सुद्धां सरकारी पगारावर! नाहीं तर समाजाला तें धोक्याचें आहे. लोकांच्या शरीराची चिरफाड करणें हें जर उपजीविकेचें साधन असेल तर पोटाला चिमटा बसावयाचा प्रसंग आला असतांना कांहीं तरी थाप मारून एखाद्याचा न कापतां बरा करण्यासारखा अवयव कापून टाकण्याचा मोह एखाद्या शस्त्रकलाविशारदाला कां होणार नाहीं? म्हणूनच समाजाचा अत्यंत जिव्हाळ्याचा असा हा धंदा खाजगी उत्पन्नाची बाब करून गबर होण्यासाठीं वाटेल तितक्या व्यक्तींना मोकळा ठेवणें धोक्याचें आहे. नाहीं तर वर उल्लेखिलेल्या लांकूडविक्यासारखा प्रकार व्हावयाचा! पण समाजाचे सर्वच व्यवहार जोंपर्यंत चढाओढीच्या तत्त्वावर अधिष्ठित झालेले आहेत, आणि खाजगी मालमत्ता हेंच सर्व व्यवहाराचें ध्येय आहे, तोंपर्यंत डॉक्टरीच्या धंद्याला हें तत्त्व लागू करणें केवळ मूर्खपणाचें

होईल. सर्व उत्पादनांच्या आणि समाजहिताच्या साधनांवर जोंपर्यंत सर्व समाजाची सत्ता नाहीं, आणि चढाओढीचें जीवन हेंच समाजाला शांतिप्रद आणि हितावह आहे असें जोंपर्यंत स्वतःला मानवतेचे मित्र म्हणविणारे, पण खरोखर बुद्धिमान् बदमाश असलेले समाजाचे नेते म्हणवत आहेत, तोंपर्यंत असले हे प्रकार चालावयाचेच; मग ते कितीहि विचित्र दिसोत, किंवा कोणाला ते कितीहि कडू वाटोत !

आद्य नाटयछटाकारांच्या 'पंत मेले' आणि 'राव चढले' या नाटयछटा मला आठवतात; एकासमोर एक अशा त्या छापल्या आहेत. पहिल्या छटेंत पंत मेल्यानंतरचें त्यांच्या घरचें हृदयद्रावक नाटयचित्र रेखाटलें राहे. बाप मेल्यामुळें पोरका झालेला मुलगा माधुकरी मागावयाला जातांना आपल्या रडणाऱ्या वहिणीला 'रडूं नकोस, मी वरणभात आणून तुला घालीन, आईला तूं बाबां-संबंधीं विचारून रडवूं नकोस,' अशा तऱ्हेनें समजावीत आहे.

दुसऱ्या छटेंत पंत मेल्यामुळें रिकामी झालेली जागा रावांना मिळून पांच रुपये प्रमोशन मिळाल्यामुळें त्यांच्या घरीं झालेला आनंदीआनंद वर्णिला आहे. हपिसांतून येतांना पेढे घेऊन राव घरीं आले आहेत. आपल्या सोनीला, बापूला देवाच्या पायां पडा, म्हणून सांगून हवे तितके पेढे उदारपणें देत आहेत; मित्राला सांगताहेत कीं, 'इतके दिवस रात्रंदिवस वाट पाहिल्याचें परमेश्वरानें शेवटीं सार्थक केलें ! सहा वर्षांनीं पंधरांचे वीस रुपये झाले आणि ते सुद्धां पंत मेले आणि त्यांची जागा मिळाली म्हणून !'

आतां बिचाऱ्या रावांना आणि त्या गरीब बापड्या लांकूडविक्याला दोष द्यावयाचा, कीं असल्या प्रसंगांना वाव देणारी दुष्ट समाजरचना बदलावयाची !

● ● ●

अभ्यास

१. बोरकरांची 'साद' (काव्यज्योति) ही कविता पाठ करा. विषम समाजरचना बदलली पाहिजे असें काणेकर म्हणतात. बोरकर आपल्या प्रार्थनेंत देवापाशीं कुठल्या कुठल्या गोष्टी मागतात ?

२. खांडेकरांची 'नवा प्रातःकाल' ही गोष्ट वाचून तिची चर्चा करा.

३. नाटयछटाकार 'दिवाकर' यांची 'कारकून' ही नाटिका वाचून तिच्या आधारें एक गोष्ट लिहा.

● ● ●

दुसऱ्याच्या डोळयांनीं पाहण्याची संवय

परिचय

जगांत गैरसमज, दुःखें आणि भांडणें यांना तोटा नाहीं, हें आपण नित्य पाहतों. या सर्वांच्या मुळाशीं केवळ मनुष्याचा दुष्ट स्वभावच असतो काय? छे! अनेकदां केवळ अज्ञानामुळें आपण दुसऱ्याच्या हेतूंविषयीं, उद्‌गारांविषयीं किंवा त्याच्या हातून घडणाऱ्या वर्तनाविषयीं आपलें मन कलुषित करून घेतों. शाळेंत उशीरा येणारा प्रत्येक मुलगा कांहीं उडाणटप्पू असत नाहीं. एखादे वेळीं तो वार लावून जेवणारा गरीब विद्यार्थी असतो. ज्याच्या घरीं त्याचा वार असतो तिथलीं नाहीं नाहीं तीं कामें त्याला करावीं लागतात आणि म्हणून त्याला शाळेला यायला उशीर होतो. पण केवळ नियमांवर बोट ठेवून वागणाऱ्या एखाद्या शिक्षकाला ही साधी गोष्ट सुद्धां कधीं कधीं दिसूं शकत नाहीं असा अनुभव आहे.

व्यवहारांतहि असेच प्रकार नित्य घडत असतात. अ बची बाजू जाणून घेत नाहीं, बला अची बाजू पाहण्याची इच्छा होत नाहीं आणि त्यामुळे दोघांमधल्या कुरबुरीची जी ठिणगी जागच्या जागीं सहज विझली असती तिचें न कळत मोठ्या आगींत रूपांतर होतें.

'लोकांनीं तुमच्याशीं जसें वागावेंसे तुम्हांला वाटतें, तसेंच तुम्हीं लोकांशीं वागलें पाहिजे.' Do unto others as you wish to be done by! ह्या ख्रिस्ताच्या उपदेशाचें मर्म तरी दुसरें काय आहे? दुसऱ्याच्या डोळयांनीं पाहण्याची संवय मनुष्याला ज्या दिवशीं लागेल, त्या दिवशीं या जगांतील निम्मीं दुःखें नाहींशीं होतील!

● ● ●

एक फार सुंदर ढाल होती. तिची एक बाजू संपूर्ण सोन्याची व दुसरी सबंध बाजू चांदीची होती. त्या ढालीच्या उभय बाजूंना उभे राहून दोन गृहस्थ तावातावानें भांडत होते. चांदीच्या बाजूचा गृहस्थ ती ढाल चांदीची

आहे असें घसा फोडून सांगत होता व सोन्याच्या वाजूचा गृहस्थ "तूं महामूर्ख आहेस, ही ढाल सोन्याची आहे ! " म्हणून त्या दुसऱ्या गृहस्थाला बजावीत होता. भांडण अगदीं विकोपाला जाऊन आतां हमरीतुमरीवर येणार, इतक्यांत तेथून एक तिऱ्हाईत गृहस्थ चालला होता. त्याचें या भांडणाकडे लक्ष जाऊन त्यानें ढालीच्या दोन्ही बाजू पाहिल्या व त्या भांडणाऱ्या गृहस्थांना तो म्हणाला, " जरा ऐकाल का ? तम्ही एकमेकांच्या जागा बदला, आणि मग पाहा तुमचं भांडण मिटतं कीं नाहीं तें! " दोघांनींहि जागा बदलल्या आणि पाहतात तों काय ! ' चांदीची आहे, चांदीची आहे' म्हणून घसा फोडणारा उद्गारला, " अरें, खरेंच सोन्याची आहे कीं ! " तीच स्थिति सोन्याची आहे म्हणणाराची झाली. आणि आपल्या भांडणांत कांहींच तथ्य नव्हतें, अशी दोघांचीहि खात्री पटली.

या गोष्टीची आठवण व्हावयाचें कारण एवढेंच कीं, नुक्ताच अगदीं अशाच तऱ्हेचा एक कडाक्याचा वादविवाद माझा आणि माझ्या एका मित्राचा झाला. एका प्रसिद्ध लेखकाचा लघुकथासंग्रह आम्हीं वाचावयाला घेतला होता, आणि आम्ही दोघेहि त्यांविषयीं वोलत होतों.

" भिकार आहे पुस्तक अगदीं ! " माझा मित्र उद्गारला.

" काय ? —भिकार आहे? . . . इतक्या सुंदर लघुकथा मराठींत अजून कुणींच लिहिलेल्या नाहींत, असं मला वाटतं !" मी म्हणालों.

" खूपच रसिक आहांत तर मग तुम्ही !" तो हेटाळणीच्या स्वरांत म्हणाला. झाली भांडणाला सुरवात ! वराच वेळ शब्दाशब्दी झाल्यावर मी म्हणालों, " कुठच्या रे गोष्टीला तूं भिकार म्हणतोस ? "

तो म्हणाला, "अमुक. . . "

ती गोष्ट मीं वाचलेली नव्हती. त्याचप्रमाणें ज्या गोष्टीचें नांव मीं सांगितलें, ती त्यानें वाचलेली नव्हती. शेवटीं त्यानें सांगितलेली गोष्ट मीं वाचून पाहिली, आणि ती खरोखरच टाकाऊ होती. लेखकाचा तो अगदीं नवशिका प्रयत्न होता. आणि मीं सुचविलेली गोष्ट वाचून पाहिल्या-वर ती उत्कृष्ट असल्याचें माझ्या मित्राचेंहि मत पडलें.

आपलीं किती तरी भांडणें अशाच प्रकारचीं असतात. दुसऱ्याची भूमिकाच समजून न घेतां आपण बोलतों आणि केव्हां केव्हां याचा परिणाम परस्परांच्या अंतःकरणांत निष्कारण कडूपणा उत्पन्न करण्यांत होतो. मला वाटतें दुसऱ्याच्या डोळयांनीं पाहण्याची थोडीशी तरी संवय आपण प्रत्येकानें लावून घेतली पाहिजे.

मात्र केव्हां केव्हां विरुद्ध भूमिकांवरून एकाच गोष्टीचा विचार करतांना भांडणें न होतां आश्चर्यकारक मतैक्यसुद्धां होतें. एकदा एका आजीबाईंचें आणि माझें कमालीचें एकमत झालें !

" हल्लींच्या बायका अगदींच निःसत्त्व! " आजीबाई संतापानें म्हणाल्या.

" नाहीं तर काय ? ··· " मी म्हणालों.

आजीबाई अगदीं खूष झाल्या माझ्यावर; पण जर का कुणी आमचें असें मत कां आहे म्हणून कारणें विचारलीं असतीं, तर मात्र मोठाच घोंटाळा झाला असता ! आजीबाई आधुनिक बायकांना वाईट म्हणत होत्या, कारण आजीबाईंना हव्या होत्या तितक्या त्या मागासलेल्या नव्हत्यां म्हणून ! आणि मीं त्यांना वाईट म्हणावयाचें कारण माझ्या कल्पनेइतक्या त्या पुढारलेल्या नव्हत्या म्हणून ! तरी पण केव्हां केव्हां उत्तर ध्रुवाशीं दक्षिण ध्रुवाची अचानकपणें गांठ पडते ती अशी !

वरील सर्व विवेचनावरून जर कुणी असा तर्क करील, कीं मी सुवर्णमध्यवादी संशयात्मा आहे म्हणून, तर मात्र मला त्याचा लगेच इन्कार करावा लागेल. माझें म्हणणें एवढेंच, कीं नेहमीं दुसऱ्याची भूमिका समजावून घेण्याचा प्रयत्न करावा. त्याचा अर्थ असा नव्हे, कीं नेहमी दोन्ही बाजूंना थोडें थोडें सत्य असतेंच, व आपण वेळीं अवेळीं दोहोंच्या मधलीच बाजू मांडीत राहावें ! वाघाच्या आणि बकऱ्याच्या धडपडींत बकऱ्यानें ' प्राण वांचवा ' म्हणून आक्रोश केला असतां, आमचे सुवर्णमध्यवादी म्हणणार की " थांबा ! बकऱ्याची बाजू समजली, आतां वाघाची बाजू काय आहे ती आपण शांतपणें समजावून घेतली पाहिजे ! आणि मगच काय करावयाचें तें ठरविलें पाहिजे. "

एका सुवर्णमध्यवादी याचकाचा एक सुरेल युक्तिवाद मला आठवतो, तो सांगितल्याशिवाय माझ्यानें राहवत नाहीं.

यजमानाकडे कांहीं मागण्याकरितां हा गृहस्थ गेला असतां त्याला हात हालवीत परत जावें लागलें, तेव्हां त्यानें पुढीलप्रमाणें स्वतःचें समाधान करून घेतलें.

"कांही मिळेल अशी आशा वाटत होती, ती व्यर्थ झाल्यामुळें दुःख झालें. पण यजमान कमरेवर लाथ मारून घालवून देईल अशी मला सारखी भीति वाटत होती, ती निराधार ठरल्यामुळें आनंदहि झाला!" मला वाटतें सुवर्णमध्यवादाचा हा परमोत्कट बिंदु होय!

● ● ●

अभ्यास

१. या निबंधाचे प्रारंभ, विकास व शेवट असे तीन भाग पाडून लेखकानें ते कसे रंगविले आहेत तें पाहा.

२. या निबंधाचा शेवट तुम्हांला योग्य व परिणामकारक वाटतो काय?

३. 'लहान लहान चुटक्यांचा उपयोग करून आपल्या निबंधांना लज्जत आणण्यांत काणेकर मोठे चतुर आहेत' या खांडेकरांच्या विधानाची चर्चा करा.

● ● ●

छोटे चोर आणि मोठे चोर ५

परिचय

विषमतेनें भरलेल्या आजच्या समाजरचनेंत चोर फक्त तुरुंगांतच असतात असें नाहीं, ते मोठमोठ्या बंगल्यांतहि आढळतात !

या दुसऱ्या प्रकारच्या लोकांना समाजांत कुणी चोर म्हणत नाहीं ही गोष्ट निराळी; पण त्यांनीं मिळविलेली अफाट संपत्ति ही एक प्रकारची सामाजिक चोरीच असते. एका समाजवादी तत्त्ववेत्त्यानें 'Property is theft' असें जें म्हटलें आहे तें याच अर्थानें. आजच्या समाजरचनेंत पैशाकडे पैसा जातो. प्रामाणिकपणानें शारीरिक कष्ट किंवा बौद्धिक श्रम करणारांना वहुधा तो पोटापुरता सुद्धां मिळत नाहीं. 'कष्टावांचून मिळविलेलें अन्न हें चोरीचें अन्न आहे' असें आपली भारतीय संस्कृतिहि मानीत आली आहे. असंग्रह हें गांधीजी एक पवित्र व्रत मानतात त्याचेंहि मर्म हेंच आहे. पण या व्रताचें पालन करणारीं माणसें जगांत कितीशीं निघतात ? जिकडे पाहावें तिकडे आज पैसा लोकांना नाचवीत आहे, पापाला प्रवृत्त करीत आहे, लक्षाधीश कोटयाधीश होण्याकरतां धडपडत आहे, कोटयाधीशाला कुबेर होण्याचीं स्वप्नें पडत आहेत. हे सर्व लोक काणेकरांच्या दृष्टीनें जगांतले मोठे चोर आहेत.

• • •

पूर्वाश्रमीं नाना तऱ्हेच्या धाडसी चोऱ्या करून प्रसिद्धीस आलेल्या आणि आतां वृद्धापकाळीं शांतपणें ईश्वरभजनांत वेळ घालवणाऱ्या एका प्रख्यात अमेरिकन चोराची एक मुलाखत मीं कुठेंशीं वाचली. मुलाखत मोठी मनोरंजक आणि बोधप्रद आहे. खरे चोर आणि भुरटे चोर यांच्यामधला भेद त्यानें मोठ्या मार्मिक रीतीनें विशद केला आहे. तो म्हणतो, कीं खरा चोर आपल्या साथीदाराचें नांव प्राण गेला तरी बाहेर फोडणार नाहीं. त्याचप्रमाणें आपला साथीदार गैरहजर का असेना, चोरी

केलेल्या मालमत्तेंतील त्याचा वांटा तो कधींहि गिळंकृत करण्याचा प्रयत्न करणार नाहीं.

चोरीच्या धंद्याचें सुद्धां नीतिशास्त्र आणि तत्त्वज्ञान आहे, हें पाहून पहिल्यांदा मला किंचित् आश्चर्य वाटलें; पण जरा खोल विचार करतां बऱ्याचशा तत्त्वज्ञानांचा आणि नीतिशास्त्रांचा उगम आपण करीत असलेल्या कृत्यांच्या समर्थनार्थ कांहीं तरी तात्त्विक इंद्रजाल उभें करण्याच्या मनोवृत्तींतच सांपडतो, असें मला वाटतें. आणि या विधानाची सत्यता चोरी करूं नये, असें प्रतिपादन करणाऱ्या लोकांच्या तत्त्वज्ञानाची बारकाईनें छाननी केल्यास आपणाला लगेच पटेल. या सर्व तत्त्वज्ञानाची उभारणी मालकी हक्काच्या जाणिवेवर झाली आहे. कारण चोरी म्हणजे काय? दुसऱ्याच्या मालकीची वस्तु त्याच्या परवानगीशिवाय घेणें. अर्थात् मालकी हक्काच्या जोरावर सर्व समाजाचें नियंत्रण करून जे आपली चैन अबाधित चालवितात, त्या सत्ताधारी वर्गानें चोरी हा भयंकर गुन्हा ठरवून त्याला कडक शिक्षा ठेवली, यांत कांहींच नवल नाहीं. सबंध कायदेशास्त्र आपले हे मालकी हक्क अबाधित राखण्याकरितांच सत्ताधारी वर्गानें निर्माण केलें आहे, आणि कायदा हा धर्माच्या आणि नीतीच्या पायावर उभारला आहे, वगैरे वगैरे तत्त्वज्ञानाच्या गोड थापांनीं बहुजनसमाजाच्या डोळ्यांत धूळ फेंकून आपल्या सत्तेचें आसन स्थिर ठेवण्याचें एक प्रभावशाली साधन म्हणूनच कायद्यांचा उपयोग सत्ताधारी वर्ग करीत असतो.

कोर्टांत पाहिलेला एक उद्‌बोधक प्रसंग मला आठवतो. एका मॅजिस्ट्रेटच्या घरीं झालेल्या चोरीचा एक खटला दुसऱ्या एका मॅजिस्ट्रेटसमोर चालला होता, चार किंवा पांच रुपयांची चोरी झाली होती. चोराला आणून मॅजिस्ट्रेटसमोर उभा केला. अगदीं कंगाल दिसत होता तो. पण त्याचे डोळे मात्र कमालीचे पाणीदार दिसत होते. त्याला प्रश्न विचारल्यावर त्यानें आपली हकीकत सांगावयाला सुरुवात केली. पूर्वी तो गिरणींत काम करणारा मजूर होता. दीडवर्ष सारें शहर पालथें घालूनहि त्याला कुठें काम मिळत नव्हतें. बेकारीनें मेटाकुटीला येऊन शेवटीं त्यानें हा चोरीचा मार्ग पत्करला. आपल्या कृत्याचें तो मोठ्या जोरानें समर्थन करीत असतां त्याचा आणि मॅजिस्ट्रेटचा कांहीं तरी खटका उडाला, आणि मॅजिस्ट्रेट

त्याच्या अंगावर 'चोर' म्हणून ओरडला. एक क्षणभर तो मनुष्य थबकल्या-सारखा दिसला. त्याच्या डोळ्यांतून संतापाच्या ज्वाला बाहेर पडतातशा दिसूं लागल्या.

"मी चोर ?" तो ओरडला, "तर मग मला काम न देतां उपाशी मारून मोटार उडविणारे तुम्ही पैसेवाले लोक वडे चोर आहांत!"

त्याचे शब्द पुरे व्हायच्या आधींच कोर्टाच्या रखवालदारांनीं त्याला चूप केला, आणि कोर्टाचा उपमर्द केल्याबद्दल त्याला होणार होती त्यापेक्षांहि अधिक कडक शिक्षा झाली, ही गोष्ट वेगळी. पण छोटया आणि मोठ्या चोरांची ती चकमक पाहण्यासारखी झाली, यांत शंका नाहीं.

तो चोर म्हणाला त्यांत मला तरी कांहीं चूक दिसत नाहीं. आपला फायदा व चैन जशीच्या तशी चालू राहण्याकरितां ज्या जागीं गिरणींत चार माग एक मजूर संभाळीत होता, त्या जागीं एका मजूराला आठ माग चालवावयाला लावून मजुरींत बचत करावयाची व बेकारी वाढवावयाची आणि काम करून प्रामाणिकपणें पोट भरूं इच्छिणारा पण आपणच बेकार केलेला भुकेकंगाल मजूर पोट जाळण्याकरितां चोरी करूं लागला कीं त्याला 'चोर' म्हणावयाचें! दुसऱ्याच्या श्रमानें उत्पन्न होणारी संपत्ति त्याला धड पोटापुरतेंहि न देतां आपण घशाखालीं कोंबावयाची, आणि असली ही शिष्टसंमत चोरी करून केवळ त्या चोरीच्या परिणामामुळें कंगाल झालेल्या दुसऱ्या माणसानें या संपत्तींतला लवमात्र भाग उचलला तर त्याला 'चोर' म्हणून शिक्षा करावयाची! चोराच्या उलटया बोंबा म्हणतात, त्या अशाच असाव्या.

पण सध्यां आपण ज्या तऱ्हेच्या समाजव्यवस्थेंत राहात आहोंत त्या तऱ्हेच्या व्यवस्थेंत या असल्या उलटया बोंबांनाच तत्त्वज्ञान आणि नीतिशास्त्र म्हणतात. एका माणसानें दुसऱ्या माणसाला ठार मारलें कीं त्याला खुनी म्हणतात. पण सत्ताधारी वर्गाच्या अमानुष महत्त्वाकांक्षा पुऱ्या होण्याकरितां एखाद्या महायुद्धांत भाग घेऊन तुम्ही पांचपन्नास मुडदे पाडलेत, कीं वीरा-ग्रणी म्हणून तुमचें स्मारक उभारलें जातें! पोटाकरितां दुसऱ्याचे पांच रुपये उचलले तर त्याला चोरी म्हणतात, पण साम्राज्यवृद्धीच्या हावेनें राष्ट्रेंच्या राष्ट्रें खिशांत घालण्याच्या केलेला मुत्सद्दीगिरी म्हणतात. पण

सत्ताधारी वर्गाकडून पोसल्या जाणाऱ्या तत्त्वज्ञान्यांनीं आणि नीतिशास्त्रज्ञांनीं तरी दलितवर्गानें जें केलें असतां चोरी, गुन्हेगारी किंवा बंड असें म्हणावयाचें, तेंच सत्ताधारी वर्गानें केल्यास त्याला समाजधारणा, राष्ट्रसेवा किंवा मुत्सद्देगिरी अशीं गोंडस नांवें कां देऊं नयेत ?

• • •

अभ्यास

१. एक आख्यायिका आहे—

एका राजापुढें एका चोराला उभें करण्यांत आलें. तेव्हां तो राजाला म्हणाला; 'तूं नि मी एकाच जातीचे आहों; मी छोटा चोर आहें आणि तूं मोठा चोर आहेस.' या कथेंतला राजा व चोर यांचा काल्पनिक संवाद लिहा.

२. काणेकरांचे लघुनिबंध वैयक्तिक भावनेच्या विलासांतून स्फुरलेले नाहींत, ते सामाजिक भावनेच्या प्रक्षोभांतून निर्माण झाले आहेत' या खांडेकरांच्या विधानाची चर्चा करा.

३. बोरकरांचा 'पोट आणि हृदय' (कागदी होड्या) हा लघुनिबंध वाचा.

• • •

माझा स्वभाव असा आहे

६

परिचय

लेखकाच्या मनुष्यस्वभावाच्या मार्मिक निरीक्षणांतून हा लघुनिबंध निर्माण झाला आहे. माणसें जसें बोलतात तशीं वागत नाहींत; तीं तोंडावर एक तर पाठीमागें दुसरें बोलतात. त्यांच्या भोंवतालची सृष्टि निराळी आणि त्यांची स्वप्नसृष्टि निराळी! ही विसंगति कां निर्माण होते याचें मोठें मनोरंजक विवेचन या लघुनिबंधांत आलें असून मानसशास्त्राच्या दृष्टीनें-सुद्धां तें तर्कशुद्ध आहे. परमेश्वराची कल्पना कशी निर्माण झाली असावी यासंबंधींचा शेवटचा परिच्छेद या दृष्टीनें विशेष मननीय आहे.

● ● ●

"माझा आपला सरळ स्वभाव आहे! पाहिजे तर चार पैसे मागून घेईन; पण तुमचा एक तांब्याचा तुकडा जरी कुठं पडलेला असला, तरी त्याला हात लावणार नाहीं! हो आपला व्यवहार सरळ!" या वाक्यानें आपलें ब्रीद जाहीर करीत आमच्या नव्या स्वयंपाकिणीनें घरांत प्रवेश केला. सर्व मंडळी खूष झाली तिच्या मोकळ्या स्वभावावर; पण मीं मात्र छातीवर हात ठेवून सांगितलें कीं, ही चोऱ्या केल्याशिवाय राहात नाहीं! आणि लवकरच बडा भविष्यवादी म्हणून माझी सर्व घरांत ख्याति झाली. पण भविष्यज्ञानाची या गोष्टीला कांहींच जरुरी नव्हती. खरोखर सरळ असलेलें माणूस आपल्या सरळपणाची दवंडी पिटीत फिरत नाहीं. त्याचा सरळपणा वागणुकींत दिसतो; स्वतःच्या सरळपणाचे जाहीरनामे काढण्यांत दिसत नाहीं. पण मनुष्यस्वभाव मात्र हा असा आहे खरा!

आमचे गणूकाका आज वीस वर्षें मला सांगत आहेत,

"माझा स्वभाव भयंकर रागीट आहे! एकदां राग आला, मग काय करीन नि काय नाहीं, त्याचा नेम नाहीं!" हें वाक्य मी सतत वीस वर्षें

ऐकतों आहे. पण या वीस वर्षांत मीं एकदांहि त्यांना खरोखर रागावलेले किंवा रागावून विशेष कांहीं करतांना पाहिल्याचें आठवत नाहीं. त्यांचा एक मित्र आहे. तो नेहमीं कांहीं ना कांहीं करून त्यांच्याकडून पैसे काढीत असतो आणि परत कधींच देत नाहीं. एकदां काकांना पैशाची फार जरूर होती. आणि त्या मित्रानें त्या दिवशीं पैसे आणून द्यावयाचें ठरविलें होतें. त्याची यायची वेळ टळत चालली तसे काका मला सांगूं लागले, "त्याला माहीत नाहीं माझा स्वभाव किती भयंकर रागीट आहे तो! आतां येऊं द्या त्याला पैशाशिवाय, मग पहिल्यांदा मुळीं दोन कानशिलांतच वाजवतो; मग पुढच्या गोष्टी!"

इतक्यांत तो मित्र येत असलेला माझ्या दृष्टीस पडला. आतां वीस वर्षांनीं आपणांला एक भयंकर, रोमहर्षक दृश्य पहावयास मिळणार, म्हणून मी श्वास कोंडून धरून वाट पहात उभा राहिलों. तो मित्र जो सरळ गणूकाकां-जवळ आला, तो एकदम उद्‌गारला, "काल तीन वेळां ती चक्कर येऊन पडली रे! अॅनिमिया झालाय म्हणे! आठ इंजेक्शनं दिलीं पाहिजेत, डॉक्टर म्हणतात, नाहीं तर धडगत नाहीं आणि माझ्या खिशांत तर विष खायला पैसा नाहीं!" तो गृहस्थ अगदीं रडकुंडीला येऊन बोलत होता.

"अरे असा वैतागतोस काय? कांहींतरी उपाय केलाच पाहिजे, वेडया!" गणूकाका विरघळून म्हणाले.

"पांच रुपये दे रे मला, मग देतों तुझे," असें म्हणून गणूकाकांनीं माझ्याकडून पांच रुपये घेतले आणि त्या गृहस्थाला देऊन त्याला वाटेला लाविलें. मी थंडच पडलों! तो गृहस्थ गेल्यावर मी म्हणालों, "काका, तुम्ही त्याच्या कानशिलांत वाजविणार होता ना, मग झालं काय!"

"अरे बाबा, वेळ वखत बघून रागावलं पाहिजे. दारावर आलेल्या माणसाला काय मारून घालवून देतात?" असें म्हणून काकांनीं मलाच मूर्ख ठरवला!

अशी जर वस्तुस्थिति आहे, तर यत्किंचितहि सरळ नसलेला माणूस "माझा स्वभाव आपला सरळ आहे!" आणि मुळींच रागीट नसलेला मनुष्य, "माझा स्वभाव असा भयंकर रागीट आहे..." असें लोकांच्या कानीं-कपाळीं ओरडत कां फिरतो? मला वाटतें, आपणांमध्यें एक मनाचा

विशिष्ट दुबळेपणा आहे, आणि आपण तसे नाहीं असें जर जगाला भासविलें नाहीं, तर आयुष्यांतील धकाधकीच्या प्रसंगांच्या माऱ्यानें आपलें व्यक्तित्व कुठल्या कुठें उडविलें जाईल, या भीतीनें प्रत्येक मनुष्य आपल्याभोंवतीं कांहीं तरी नसत्या गुणांच्या चिनी भिंती उभारीत असावा! आपणांत नाहीं तें आहे, असें भासविण्याचा हा मनुष्यस्वभाव, म्हणजे आत्मसंरक्षणाचें एक मनोमय चिलखत! किती तरी उदारहृदयी माणसें, "मी एक कवडीहि कुठच्या धर्मादायाला देणार नाहीं !" असें निक्षून सांगत असतात आणि गुप्त रीतीनें किती तरी परोपकार करीत असतात. आपण उदार आहोंत असें बाहेर कळल्यास याचकांच्या झुंडीवर झुंडी लोटून आपल्या औदार्याचा अन्याय्य फायदा घेतला जाईल, या एकाच भीतीनें हे लोक आपण मुळींच उदार नाहीं असें भासवीत असावेत.

आपण जसे नाहीं तसे आहोंत असें दाखविण्याचें कदाचित् निराळेंहि कारण असेल. आपणांत जें कांहीं नाहीं तें असावें, किंवा आपण आहोंत त्यापेक्षां किती तरी पटीनें मोठें किंवा निराळें असावें, अशी जबरदस्त आवड प्रत्येक माणसाला असते. अंतर्मनांत दबून राहिलेल्या या इच्छा आणि आकांक्षा मनुष्य निरनिराळ्या उपायांनीं तृप्त करून घेत असतो. रागीट नसलेला थंड स्वभावाचा मनुष्य कडक स्वभावाचे लोक जगावर सत्ता चालवितांना पाहातो; आणि आपणहि रागीट आहोंत अशी कल्पना करून घेऊन, "माझा स्वभाव असा भयंकर रागीट आहे!" असें सर्वांना सांगत सुटतो ! तेवढेंच त्याचें समाधान ! लहान मुलांच्या इच्छाहि या दृष्टीनें पाहण्यासारख्या असतात. कुणाला तलवार घेऊन लढाईचे खेळ खेळावेसे वाटतात, तर कुणाला आगगाडीचा ड्रायव्हर होण्याची इच्छा असते ! कुणाला दरोडेखोरांच्या टोळीचे नायक व्हावेंसें वाटतें. तर कुणी लग्नसमारंभांतला बँडवाला होऊं इच्छितो. प्रत्येकाला आपण कांहीं तरी प्रचंड करावेंसें वाटतें, आणि आपापल्या प्रचंडत्वाच्या कल्पनेप्रमाणें प्रत्येक-जण तसतशी इच्छा करीत असतो. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत खर्डे-घाशी करणारा कारकून, खूपसे कारकून बसले आहेत आणि खरड खरड खरडताहेत असलें दृश्य ज्यांत आहे, असा सिनेमा पाहावयाला जाणार नाहीं. त्याला आवडणारें चित्र म्हणजे सुगंधानें दरवळलेल्या उपवनांत

सुंदर पोषाख केलेला तरणाबांड राजपुत्र, आपण पळवून आणलेल्या सुकुमार राजकुमारीला आपल्या शक्तिशाली बाहुपाशांत कवटाळीत आहे हें !

मला वाटतें, परमेश्वराच्या कल्पनेचें मूळहि, मनुष्यजातीच्या या स्वाभाविक इच्छेंतच असावें.) सर्व जगावर सत्ता चालवावी; सूर्य, चंद्र, तारे मन मानेल तसे फिरवावे; ऋतु बदलावे, आणि जगाचा गोल तळहातावर नाचवावा; अगणित प्राणी जन्माला घालावे आणि सुचेल तेव्हां मृत्युसदनीं पाठवावे, पण आपण मात्र अमर राहावें,—मानवाच्या या उत्कट इच्छेचें परिणत स्वरूप म्हणजे चराचरव्यापी, सर्वसाक्षी, सर्वशक्तिमान् अशा परमेश्वराची कल्पना ! आपण नाहीं तरी दुसरा कोणी तरी आकाशांत असा आहे, आणि तो दयाळू असल्यामुळें आपलें बरें करील, ही निराशलेल्या हतबुद्ध मानवाची आशा ! दुबळ्या मानवानें आपली कल्पना ताणून स्वतःचें केलेलें समाधान !

● ● ●

अभ्यास

१. पोलीस होऊं इच्छिणाऱ्या एका बालकाचें स्वभावचित्र रेखाटा.

२. फडके यांचा 'बाजार' (धूम्रवलयें) हा लघुनिबंध वाचा.

३. आपण जसे नाहीं तसे आहोंत असें दाखविण्यानें निर्माण झालेला एखादा विनोदी प्रसंग (वाचलेला अथवा अनुभवलेला) वर्णन करा.

● ● ●

चमत्कारिक कल्पना

परिचय

काणेकर कुठल्याही गोष्टीकडे केवळ कल्पनेच्या दुर्विणींतून पाहात नाहींत अनुभवाच्या सूक्ष्मदर्शक यंत्रांतून ते तिचें निरीक्षण करीत असतात.

या निबंधांत ध्येयवादाची आवश्यकता प्रतिपादन करतांना त्यांनीं आपला हा विशिष्ट दृष्टिकोण वापरला असल्यामुळें त्याला बोरासारखी मोठी आंवळ्या गोड लज्जत आली आहे. 'ध्येयें म्हणजे दुःखें हें खरें ! पण तीं उच्च दुःखें असतात ' असें वामनराव जोशी म्हणतात. ही ध्येयाकडे पाहण्याची तत्त्वज्ञाची दृष्टि झाली. काणेकर म्हणतात, 'आयुष्यांत प्रेमाचा मुळींच अनुभव न येण्यापेक्षां प्रेमभंग झालेला पुरवला असें कुणी तरी कवीनें म्हटलें आहे ना ? ध्येयाचेंही तसेंच आहे. त्यांतलें अपेशसुद्धां मनुष्याच्या विकासाला साहाय्य करूं शकतें. ध्येयशून्यता हा मानवतेच्या दृष्टीनें गुन्हा आहे, ध्येयाची विफलता हा नव्हे.'

● ● ●

एक जुनी आठवण झाली कीं, मला अजूनही हंसूं येतें. माझ्या लहानपणची गोष्ट आहे. शाळेंत जात असें मी तेव्हां. आमच्या शेजारीं राहणाऱ्या गृहस्थांनीं आपली बायको नुकतीच कोंकणांतून मुंबईला आणली होती. साधी भोळी होती बिचारी बाई. तिची लहान मुलगी एकदां आजारी होती. एके दिवशीं दुपारीं त्या मुलीचें जरा जास्त झालें, ती बाई घाबरून गेली. तिला कांहीं सुचेना.

"जरा हपिसांत जाऊन यांना बोलावून आणशील का रे बाबू ?" तिनें काकुळतीला येऊन मला विचारलें.

"हो," मी म्हणालों, "कुठच्या हपिसांत जातात ते ? पत्ता काय त्यांच्या हपिसाचा ?"

"पत्ता कसला ? अरे कोटांतल्या हपिसांत," माझा प्रश्न अगदीं वेडगळपणाचा समजून ती मला उत्तर देऊं लागली, "तुझे मामा नाहीं का जात हपिसांत ?"

"अहो, पण काकू", मी म्हणालों, "मामांचें हपीस मला माहीत आहे; पण शंकररावांचं हपीस मला कुठें माहीत आहे ?"

"म्हणजे ?" ती जरा गोंधळून म्हणाली, "तुझ्या मामांचं हपीस आणि यांचं हपीस वेगळं आहे वाटतं ? सर्व लोक कामाला जातात तें हपीस एकच आहे ना रे ?"

मला हंसतां हंसतां पुरेवाट झाली. हपीस नांवाची एक भलीमोठी इमारत कोटांत असून तिच्यांत सर्व नवरे कामाला जातात, अशी त्या भोळ्या बाईची कल्पना होती !

काकूंची हपिसाची कल्पना ऐकून कुणाला हंसूं आल्यास नवल नाहीं. भोळ्या आणि अशिक्षितच होत्या त्या; पण जगांतल्या मोठमोठ्या गोष्टीं-संबंधानें देखील कितीतरी 'मी' 'मी' म्हणणाऱ्या माणसांच्या अशाच कांहीं तरी अस्पष्ट पण ठाम कल्पना असतात. आमचे गणूकाका मला नेहमीं म्हणत, "बाबांनो, कसल्या चळवळी करतां ? इकडे चळवळी करून होणार काय ? तिकडे 'विलायते'ला जाऊन 'स्वराज्य' आणा."

काकांच्या या गप्पा मीं बरेंच दिवस ऐकून घेतल्या. शेवटीं एके दिवशीं मी चिडून म्हणालों, "काका, स्वराज्य म्हणजे काय पंचम जॉर्ज बादशहाच्या घरांत पडलेलं गाठोडं आहे वाटतं ? तें तिकडं जाऊन उचलायचं, आणि काखेंत मारून हिंदुस्थानाकडे धूम ठोकायची !"

माणसांच्या कांहीं गोष्टींविषयीं अशा अस्पष्ट आणि कांहींतरी कल्पना असतात त्यांचें मला नवल वाटत नाहीं. सर्वच माणसें चिकित्सक आणि तत्त्वज्ञानी कुठून असणार ? पण मनुष्यस्वभावाची मला खरी गंमत वाटते ती या असल्या अस्पष्ट कल्पनांसाठीं मनुष्य केव्हां केव्हां स्वतःचा जीवही वेचायला सिद्ध होतो त्याची.

गेल्या सत्याग्रहाच्या चळवळींत अनेक हालअपेष्टा सोसून खडतर तुरुंगवास भोगून आलेल्या एका तरुण मुलाला एका वृद्ध गृहस्थांनीं एकदां सहज विचारलें, "काय रे, एवढे कशाला हाल सोसलेस उगीच !"

आपले खोल गेलेले डोळे त्या वृद्ध गृहस्थाकडे निर्भयपणें रोखून अभिमानानें तो मुलगा म्हणाला, "स्वातंत्र्यासाठीं!"

मी जवळच उभा होतों. "स्वातंत्र्य म्हणजे काय रे?" मीं किंचित् उपरोधपूर्ण स्वरांत त्याला विचारलें. तो बिचारा गोंधळून गेला. त्याला उत्तर देतां येईना. मला वाईट वाटलें. स्वातंत्र्याची-व्याख्या त्याला करतां येत नव्हती, नसेल; पण एका उदात्त उद्देशानें तो लढला होता, यांत शंका नाहीं. तसला क्षुद्रमनस्क प्रश्न विचारून त्याच्या अस्पष्ट, पण उदात्त हेतूची अवहेलना करणें रास्त नव्हतें. त्याची ती गोंधळलेली मुद्रा पाहून मीं मनापासून त्याची क्षमा मागितली.

केव्हां केव्हां या उदारचरित महाभागांच्या अंतःकरणांतली कल्पनासृष्टि आणि बाहेरील सत्यसृष्टि यांत जमीनअस्मानाची तफावत पडते; आणि मग मात्र या धीरोदात्त ध्येयवाद्यांच्या आयुर्नाटकाची अत्यंत हृदयविदारक शोककथा होते. वर उल्लेखिलेल्या तरुण मुलाचीच गोष्ट सांगतों. परदेशी दुकानांसमोर सत्याग्रह करून आणि स्वदेशी मालाचा 'उदो', 'उदो' करून आपली मायभूमि स्वतंत्र होईल या दुर्दम्य आशेनें त्यानें स्वतःच्या जिवाचें रान करून घेतलें होतें. पुढें लवकरच त्याच्या ध्यानांत आलें, कीं त्याच्या आणि त्याच्यासारख्या हजारों भावनाशील तरुणांच्या अतुल स्वार्थत्यागाचा पुरेपूर फायदा स्वदेशी भांडवलवाल्यांनीं घेऊन ते भरपूर गबर झाले होते; पण त्याचा प्रिय देश मात्र होता तिथेंच होता. आपलें सुखस्वप्न अशा तऱ्हेनें डोळ्यांसमोर विरून गेलेलें पाहिल्याबरोबर त्या तरुणाच्या दुःखाला पारावार उरला नाहीं.

यावर कुणी असें म्हणेल, कीं अशा तऱ्हेच्या कांहींतरी अस्पष्ट पण उदात्त कल्पनांनीं बेभान होणें, आणि त्याहीपेक्षां पुढें जाऊन त्या कल्पनांसाठीं जीव पाखडणें हें मूर्खपणाचेंच नाहीं का? असेलहि कदाचित् तें मूर्खपणाचें, मी नाहीं म्हणत नाहीं. पण असलीं चुकीचीं अगर बरोबर सुखस्वप्नें पाहण्याचीं दृष्टिच नसून आयुष्य सुखमय होण्यापेक्षां विरलेलीं का होईनात, पण दिव्य सुखस्वप्नें मनमुराद पाहात आयुष्याची होळी झालेली मला परवडेल. तो मूर्खपणा असो कीं शहाणपणा असो, कांहींतरी उदात्त कल्पनासृष्टि डोळ्यांसमोर उभारणें आणि मग त्यासाठीं प्राणहि अर्पण करण्यास सिद्ध होणें या

मनुष्यस्वभावांतल्या चमत्कारिक विशेषांविषयीं मला निरतिशय आदरच वाटतो. माणसाच्या माणुसकीची आणि मानवी जीवनाच्या प्रगतीची किल्ली मला वाटतें या विशेषांतच आहे.

● ● ●

अभ्यास

१. बोरकरांची 'तेथें कर माझे जुळती' (काव्यज्योति) ही कविता वाचा.

२. सावरकरांच्या चरित्राची माहिती करून घ्या. त्यांच्या चरित्रावर या लघुनिबंधानें अधिक प्रकाश पडतो असें तुम्हांला वाटतें काय?

३. 'महापूर' (वायुलहरी) हा खांडेकरांचा लघुनिबंध वाचा.

● ● ●

गप्पा आणि गप्पीदास

परिचय

मनांत आलें म्हणजे काणेकर खेळकर पद्धतीनें हि लघुनिबंध लिहितात. हा निबंध त्यांच्या अशा प्रकारच्या लेखनाचा एक नमुना आहे. त्यांत सामाजिक विषमता पाहून संतापलेल्या लेखकाच्या मनाचें प्रतिबिंब नाहीं, तर मनुष्यस्वभावांतल्या सर्वसामान्य वैगुण्याकडे मिस्किलपणानें पाहणाऱ्या एका खेळाडू वृत्तीच्या प्रेक्षकाचें दर्शन आहे. एक मजेदार कलाटणी देऊन या लघुनिबंधाचा शेवट त्याच्या मुख्य रसाला शोभेल असाच करण्यांत लेखकानें दाखविलेलें कौशल्य अभ्यसनीय आहे.

● ● ●

माझ्या ओळखीचे एक सद्‌गृहस्थ आहेत. ते नेहमीं मला उपदेश करतात कीं, "गप्पा झोडण्यांत तूं फार वेळ घालवतोस; तोच वेळ तूं लिहिण्यावाचण्यांत घालवलास तर कितीतरी फायदा होईल." त्यांचा उपदेश मला पटतो. पण स्वत: गप्पा मारण्याचा आणि इतरांच्या गप्पा ऐकण्याचा मोह मात्र मला आवरत नाहीं. आणि खुद्द या गृहस्थाचें वाचनाचें वेड पाहून तर वाचण्यापेक्षां गप्पाच केलेल्या बऱ्या, असें मला अलीकडे वाटूं लागलें आहे. सकाळीं उठल्याबरोबर तो चहा पितांना वृत्तपत्र वाचतो. नंतर एक दोन पुस्तकें टेबलावर उघडून ठेवलेलीं असतात तीं इकडे तिकडे फिरतांना मधून मधून वाचतोच. जेवतांना उजव्या हातानें घांस घेत असतां डाव्या हातांत पुस्तक घेऊन वाचीत असतो. आणि असा जेव्हां जेव्हां त्याला प्रसंग मिळतो तेव्हां तेव्हां रामदासांच्या उपदेशाप्रमाणें तो 'अखंडीत वाचीत जातो'! मात्र या अचाट वाचनाचा परिणाम असा झाला आहे, कीं त्याला विचार करायला एक क्षणसुद्धां वेळ मिळत नाहीं. त्याला स्वत:चा असा विचारच नाहीं. जगांतल्या मोठमोठ्या विचारवंतांच्या मौल्यवान् विचारांच्या गोणी तो मोठ्या

अभिमानानें आपल्या पाठीवर वाहतो. त्याला पाहिलें कीं बादशहाचा खजिना मी आपल्या पाठीवरून वाहतों म्हणून प्रौढी मिरवणाऱ्या कुठल्याशा गोष्टींतल्या गाढवाची मला आठवण होते!

छे, छे! अशा तऱ्हेनें 'अखंडीत वाचीत जाण्या' पेक्षां आमच्या गप्पाच कितीतरी बऱ्या. एखादी लोणकढी ठेवून द्यायची म्हणजे विचार करावा लागतो; इतकेंच नव्हे, तर चांगल्या कलावंतांची कल्पनाशक्तिहि लागते. कारण जातिवंत गप्पा म्हणजे कांहीं नुसती घडलेली हकीकत सांगणें नव्हे; तर ती मीठमसाला लावून सांगणें, किंवा जें घडलेंच नाहीं त्याचें मसालेदार वर्णन करणें!

कलावंताच्या प्रतिभेची व्याख्या जर नवनवोन्मेषशालिनी अशी असेल तर गप्पीदासाला कलावंत म्हटलेंच पाहिजे! आणि कलावंत गप्पीदासांचे प्रकारहि पुष्कळ आहेत. माझ्याच माहितींतल्या तीन गप्पीदासांपैकीं प्रत्येकाची कला वेगळी आहे. एकानें गप्पा मारायला सुरुवात केली, कीं तुम्हीं 'थांब' म्हणेपर्यंत त्याच्या गप्पा थांबूंच शकत नाहींत. त्याच्या पद्धतीचें वर्णन मी असें करतों. 'एक बी होतें. तें रुजत घातलें. त्याला अंकुर फुटला. त्याचें रोप झालें. रोपट्याचें झाड झालें. झाडाला फुलें आलीं. फुलानंतर फळें आलीं. फळें पिकून फुटलीं; आणि त्यांतलें बीं खालीं जमिनीवर पडलें. तें रुजलें. त्याला अंकुर फुटला. त्याचें रोप झालें. रोपट्याचें झाड झालें. झाडाला फळें आलीं. तीं फुटून त्यांतलें बीं खालीं पडलें ...' आणि या प्रमाणें तुम्ही 'थांब' म्हणेपर्यंत गोष्ट पुढें चालू.

दुसऱ्या कलावंताची पद्धत याहून जरा वेगळी आहे. शेक्सपियर ज्याप्रमाणें आपल्या नाटकाकरतां स्वतंत्र कथानकाचा विचार करण्याच्या भानगडींत पडत नसे, कुठल्याहि जुन्या कथापुराणांतली गोष्ट घेत असे, आणि मग ती आपल्या प्रतिभेनें रंगवीत असे, त्याप्रमाणेंच स्वतंत्र गोष्ट किंवा गप्पा शोधून काढण्याचा त्रास आमचा हा मित्र घेत नाहीं. तुम्हीं त्याला जें सकाळीं सांगितलें असेल तेंच खूप भडक रंगांत रंगवून तो तुम्हांला संध्याकाळीं सांगतो! एकदां मी पुण्याहून डेक्कन क्वीननें आलों, आणि त्याला सहज म्हटलें, "काय छान गाडी आहे डेक्कन क्वीन! इतक्या प्रचंड वेगानें जाते,

पण कांहीं त्रास होत नाहीं." त्याच दिवशीं संध्याकाळीं, सकाळीं कांहींच झालें नाहीं असा चेहेरा करून तो मला सांगूं लागला, "अरे डेक्कन क्वीन म्हणजे काय सुंदर गाडी आहे! माझ्या ओळखीचा एक गृहस्थ आजच सकाळीं डेक्कन क्वीननें आला. कांठोकांठ पाण्यानं भरलेलं एक ग्लास त्यानं तीन तास पुण्यापासून मुंबईपर्यंत आपल्या पुढच्यांतल्या ठेवलावर ठेवलं होतं, त्यांतला एक थेंब खालीं सांडला नाहीं. आणि गाडी ऐंशी मैल वेगानं सारखी धावत होती!" मी त्याच्या तोंडाकडे पाहातच राहिलों!

मात्र आमचा तिसरा गप्पीदास मित्र खरा अव्वल दर्जाचा कलावंत, तो एकदां मला सांगू लागला, "अरे, अमेरिकेंतला नवीन शोध तुला कळला का?"

मी म्हटलें, "काय?"

"हल्लीं आगगाडीच्या इंजिनाला डबे जोडीत नाहींत, तिथं इंजिनाच्या मागं एक मोठं थोरलं लोहचुंवक असतं आणि डब्याच्या पुढल्या वाजूला लोखंडाचा पत्रा असतो. त्याचप्रमाणं प्रत्येक डब्याच्या मागं लोहचुंबक असतं; त्यामुळं कशाला कांहीं जोडावंच लागत नाहीं!"

"काय म्हणतोस काय?" मी उद्गारलों.

मी पुढें कांहीं बोलायच्या आंत तो चट्दिशी म्हणाला, "अरे, अशी एकानं मला थाप मारली!" माझें बोलणेंच खुंटलें!

या आणि असल्या गोड गप्पा ऐकायच्या सोडून वाचनांत वेळ कशाला फुकट घालवायचा तेंच मला समजत नाहीं!

● ● ●

अभ्यास

१. खांडेकरांच्या 'गप्पा' (वायुलहरी) हा लघुनिबंध वाचून या निबंधाशीं त्याची तुलना करा.

२. 'लघुनिबंध हा लेखकाच्या व्यक्तित्वाचा स्वाभाविक आविष्कार असतो असें म्हणतात.' वरील तुलनेच्या आधारें या विधानाची चर्चा करा.

३. गप्पीदासांच्या अनेक गमतीदार आख्यायिका प्रचलित आहेत. त्यांतली तुम्हांला आवडलेली एखादी गोष्ट सांगा.

● ● ●

माणसाचें जग

परिचय

समाजवादाची बैठक हा काणेकरांच्या अनेक लघुनिबंधांचा पाया आहे पण समाजवाद झाला तरी तो मानवतावादाचेंच आजच्या यंत्रयुगांतलें एक व्यावहारिक स्वरूप आहे असें म्हणतां येईल.

मनुष्याचें मनुष्यावरलें प्रेम हाच सर्व धर्मांचा आणि समतेचा पुरस्कार करणाऱ्या सर्व तत्त्वज्ञानांचा मुख्य आधार आहे. माणसें दुबळीं असोत किंवा सदोष असोत, हें जग त्यांचें आहे. निसर्ग, शास्त्र, तत्त्वज्ञान हीं सर्व त्यांच्या-साठीं आहेत. जीवनांत जो रस आहे तो माणसांच्या हालचालींनीं, धांव-पळींनीं, धडपडींनीं, रागालोभांनीं आणि शक्तिभक्तींनीं निर्माण केला आहे. जगांत मनुष्य नसता तर सूर्याला आपल्या तेजाचें सुंदर स्तोत्र कधीं ऐकायला मिळालें असतें का? पृथ्वी निर्मनुष्य असती तर रमणीय चंद्रिकेचें कौतुक कोण करणार होतें आणि अकालीं कोमेजून गेलेल्या कलिकेबद्दल अश्रु तरी कोण गाळणार होतें? निसर्ग कितीहि भव्य अथवा रम्य असला तरी तो या जगांतल्या जीवन-नाटकाचा नायक होऊं शकत नाहीं. तो मान सर्वसामान्य मनुष्याचाच आहे.

● ● ●

चराचर सृष्टींत माणसांचें महत्त्व किती आहे यासंबंधीं किंचित् आवेशानें माझ्या एका तत्त्वज्ञ मित्रासमोर मी बोलत होतों. माझें बोलणें संपतांच माझी कींव आल्यासारखा चेहरा करून स्मित करीत तो म्हणाला, "काय वेडगळ लोक आहांत तुम्ही ! शेणकिड्याला ज्याप्रमाणं शेणाचा गोळा म्हणजे सारं जग आणि आपण त्या जगाचा राजा असं वाटतं, त्याच-प्रमाणं साऱ्या विश्वाचा मध्यबिंदु म्हणजे माणूस असं तुम्हां लोकांना वाटतं. एखाद्या उंच माणसाला आपल्या उंचीची घमेंड वाटते तेव्हां त्याच्या हें लक्षांत येत नाहीं, कीं तो उंच म्हणजे इतर माणसांपेक्षां उंच;

ताडाच्या झाडाशीं तुलना केली तर तो ठेंगूच ! ताडाच्या झाडाला ज
बोलतां येईल तर या घमेंडखोराला तें मोठ्यांदा हंसून सांगेल, 'क्षुद्र कीटका
किती रे ठेंगणा तूं !' चराचर सृष्टींत माणसाला तूं जें महत्त्व देतोस तोहि
एक यांतलाच प्रकार आहे."

"अहो शहाणे," मी माझ्या मित्राला म्हणालों, "तुमच्या ल
ताडाच्या झाडाला बोलतां येईल तेव्हा हंसूं द्या त्याला माणसाला ठें
हणून; पण तोंपर्यंत माणसांना आपल्या उंचीची घमेंड मिरवायला कांहं
हरकत नाहीं. तुझा आइन्स्टीन् आणि त्याचं हें सापेक्षतेचं तत्त्वज्ञान मला
कळतं. पण आपण माणसं आहोंत, तेव्हा माणसांच्याच दृष्टीनं सर्व गोष्टींच
आपण विचार करावा हें बरं. आपण झाडं किंवा जनावरं झालों, म्हणजे
मग त्या दृष्टीनं आपण विचार करूं, हं! "

माणसाला त्याच्या क्षुद्रपणाची वेळोवेळीं आठवण करून देणाऱ्या
या तत्त्ववेत्त्यांचा खरोखरच मला राग येतो. माणसानें माणसाच्या दृष्टीनें
प्रत्येक गोष्टीचा विचार केला तर त्यांत चुकलें काय? मात्र अहंपणानें
फुगून गेलेल्या एखाद्या 'मी' ला विश्वाच्या संसारांतलें त्याचें योग्य स्थान
केव्हां केव्हां दाखवून देणें प्राप्त असतें हें मी कबूल करतों. सबंध देशावर
सर्वाधिकारित्व गाजवणाऱ्या एका हुकुमशहानें एकदां एका थोर शास्त्रज्ञाला
कांहीं कारणामुळें बंदिखान्यांत टाकलें आणि त्याच्यापुढें छाती काढून उभा
राहून तो हुकुमशहा म्हणाला :

"मी कोण हें तुला माहीत आहे ? "

"हो पूर्णपणें माहीत आहे" तो वृद्ध शास्त्रज्ञ शांतपणें म्हणाला;
"ऐक, सांगतों. आपल्या पृथ्वीपेक्षां सहस्र कोटि पटीनं मोठे असे अनेक
तारे आणि ग्रहगोल एकंदर विश्वांत आहेत. या अगणित गोलांपैकीं पृथ्वी
हा एक लहानसा गोल आहे. या गोलाचा एक दशसहस्रांश भाग म्हणजे
आपला देश. आपल्या देशांत एकंदर एक कोटि लोक आहेत. या लोक-
संख्येचा एक कोटयंश भाग म्हणजे तूं! किंवा, या साऱ्या विश्वाला जर
वाळवंटाची उपमा दिली, तर वाळूंतला एक कण म्हणजे ही पृथ्वी. त्या
कणांतल्या सहस्रलक्ष अणूंपैकीं एक अणु आपला देश. आणि या अणूंतल्या
एक कोटि परमाणूंपैकीं एक परमाणू तूं! कळलं तूं कोण आहेस तें?'

या शास्त्रज्ञाचें म्हणणें अगदीं खरें आहे. आणि तरीहि माणसें आहेत म्हणूनच मला जगाची किंमत वाटते. 'तुला तुझा देश प्रिय वाटतो का ?' असें कांहीं लोक विचारतात, तेव्हां 'तो मला अत्यंत प्रिय वाटतो,' असें मी मोठ्या अभिमानानें सांगतों. पण याचा अर्थ असा नव्हे, कीं हिंदुस्थान या नांवाचा जमिनीचा एक भला मोठा त्रिकोणी तुकडा आहे तो मला अत्यंत प्रिय वाटतो. एवढेंच किंवा याहूनहि मोठे जमिनीचे तुकडे कितीतरी आहेत. मला हिंदुस्थान माझा वाटतो याचें कारण त्यांत माझे हिंदी लोक आहेत म्हणून. जमिनीची आणि दगडधोंड्यांची मला मुळींच किंमत वाटत नाहीं.

या दगडधोंड्यांवरून मला आठवण झाली. इतिहासप्रसिद्ध स्थळें पाहण्याची लहानपणीं मला मोठी हौस होती. अलीकडे मात्र मला तसें मुळींच वाटत नाहीं. आणि त्याला कारणें आहेत. वसईच्या वेढ्याची रोमांचकारी हकीकत लहानपणीं एकदां मीं वाचली. 'किल्ला सर होत नसेल तर तोफेच्या गोळ्यानं माझं डोकं उडवा आणि तें किल्ल्यांत जाऊन पडेल असं करा !' हे अंतःकरण थरारून टाकणारे चिमाजीअप्पाचे शब्द माझ्या कानांत घुमूं लागले; आणि वसईचा किल्ला पाहण्याची अनिवार इच्छा मला झाली. कांहीं दिवसांनीं खरोखरच तो किल्ला पाहावयाला मी गेलों. मला आनंद तर झाला नाहींच; उलट गवत वाढलेलें तें ओसाड ठिकाण, ते काळवंडलेले दगड आणि त्या भकास भिंती पाहून विलक्षण खिन्नता माझ्या मनाला आली. आपल्या देशाच्या गतवैभवाची आठवण होऊन मला दुःख झालें, अशांतला मुळींच प्रकार नाहीं. गतवैभवापेक्षांहि मोठें वैभव माझ्या देशापुढें वाढून ठेवलें आहे असें मला वाटतें. आपल्या मनांत एखाद्या ऐतिहासिक स्थळाचा जेव्हां विचार येतो तेव्हां पराक्रमी पुरुष आपलीं वीर्यशाली कृत्यें करीत आहेत, असें माणसांनीं गजबजलेलें जिवंत चित्र आपल्या डोळ्यांपुढें उभें राहतें. आणि आपण प्रत्यक्ष पाहायला जातों तेव्हां दृष्टीला पडतात हीं काटेरीं झुडुपें आणि हे फुटके दगड ! अशी दारुण निराशा झाल्यामुळेंच आपल्या मनाला खिन्नता येते. या दगडधोंड्यांना काय पाहायचें; या स्थळांची प्रेक्षणीयता, तीं धिप्पाड माणसें येथें वावरत होतीं तेव्हां.

म्हणूनच अलीकडे मला कुणी एखादा जुना किल्ला किंवा पुराणा राजवाडा पाहायला बोलावलें कीं मी त्यांना स्पष्ट सांगतों, "ते पडके बुरूज, त्या कोसळणाऱ्या भिंती व कोळिष्टकांनीं भरलेले ते काळोखी कोनाडे पाहून दु:खीकष्टी होऊन परत यावंसं मला वाटत नाहीं. त्यापेक्षां घरच्या घरीं डोळे मिटून स्वस्थ बसण्यांत, आणि लाल मुंडाशीं डोक्याला बांधलेले असंख्य मावळे भाले-बरच्या हातांत घेऊन आणि पाठीला ढाली बांधून तोरणा किल्ल्याच्या तटावर चढत आहेत, आणि आपल्या काळ्या घोडीवर स्वार झालेले तरुण, तेज:पुंज शिवाजीराजे विजेसारख्या तळपणाऱ्या आपल्या तलवारीनं त्यांना पुढचा मार्ग दाखवीत आहेत, असं चित्र डोळ्यापुढं रंगविण्यांत आणि त्यांत कांहीं क्षण रंगून जाण्यांतच मला अधिक मौज वाटते."

छे, छे, दगडधोंड्याचें जग मला नको. ज्यांच्यावर मी प्रेम करूं शकतों किंवा ज्यांचा मी द्वेष करतों अशीं कां होईनात, पण हाडामांसाचीं, गरम रक्ताचीं माणसें ज्यांत आहेत, ज्यांत एकमेकांचे रसरशीत हात आम्ही हातांत घेऊं शकतों, एकमेकांचे काळेगोरे, कुरूप सुरूप चेहरे पाहून दु:खी किंवा सुखी होतों, आणि जिथें माणसांच्या उष्ण श्वासांनीं गरम झालेल्या वातावरणांत आम्ही श्वासोच्छ्वास करूं शकतों असेंच जग मला हवें.

● ● ●

अभ्यास

१. फडके यांची 'एक रात्र आणि पहाट' (गुजगोष्टी) ही गुजगोष्ट वाचा.

२. फडके व काणेकर या दोघांनाहि जवळजवळ एकच गोष्ट सांगावयाची असून त्यांचे लघुनिबंध किती भिन्न झाले आहेत तें पाहा. त्यांची तुलना करून लघुनिबंधाचीं लक्षणें निश्चित करण्याचा प्रयत्न करा.

३. 'दगडधोंड्यांचें जग मला नको' असें काणेकर कां म्हणतात? 'रॉबिन्सन क्रूसो' ही कथा काणेकरांच्या प्रतिपादनाला पोषक आहे कीं विरोधक आहे?

● ● ●

समतेची आवड १०

परिचय

काणेकर समतेचे मोठे पुरस्कर्ते आहेत. पण सर्व माणसांच्या समतेच्या कल्पना सारख्या नसतात, किंबहुना कुठल्याहि चांगल्या तत्त्वाविषयींच्या अनेकांच्या कल्पना संकुचितच नव्हे तर विकृतहि असतात, हें त्यांना पूर्णपणें ठाऊक आहे. आपल्याला प्रिय असलेल्या व्यक्तीचें अथवा तत्त्वाचें वैगुण्य (weak point) निबंधकार सुखासुखी मान्य करणार नाहीं. मात्र लघुनिबंधकार त्या वैगुण्याची मनमोकळेपणानें मीमांसा करूं शकतो. निबंधकार हा वक्त्यासारखा असतो. व्याख्याता कितीहि प्रामाणिक असला तरी मनांतल्या सर्वच गोष्टी कांहीं त्याला व्यासपीठावरून बोलून दाखवितां येत नाहींत. उलट लघुनिबंधकार हा खाजगी बैठकींतल्या संभाषकासारखा असतो. त्यामुळें त्याला कुठलीहि गोष्ट आपल्या वाचकांपासून लपविण्याची आवश्यकता वाटत नाहीं.

मनुष्य स्वभावाकडे काणेकर किती बारकाईनें पाहूं शकतात हें या निबंधावरून दिसून येईल.

● ● ●

गेल्या वर्षसहा महिन्यांत मी कामाकरितां मुंबईच्या बाहेर फिरत राहिल्यामुळें गणूकाकांची आणि माझी फुरसदीची अशी भेटच झाली नव्हती. अलीकडे मी मुंबईंतच येऊन राहिलों आहे हें कळल्याबरोबर गणूकाका परवांच मला भेटावयास आले. मी लो. टिळकांच्या राजकीय लेखांचा संग्रह वाचीत बसलों होतों.

"काय रे काय चाललं आहे?" काकांनीं आंत शिरतां शिरतांच प्रश्न केला.

"कांहीं नाहीं, लो. टिळकांचे लेख वाचतोय सहज." मी पुस्तक बंद करीत उत्तर दिलें.

" माहीत आहेत रे तुझे मोठे टिळक ! आमच्याच शाळेंत होता तो !" काका रुमाल काढून कपाळावरचा घाम पुशीत बसतां बसतां उद्गारले.

काकांच्या त्या उद्गारांची आठवण झाली, कीं मला हंसू येतें. म्हणजे काकांचें म्हणणें काय, कीं आपल्याबरोबर जो माणूस शिकत होता तो मोठा कसा असेल ? छे, छे ! मला नाहीं वाटत काकांचें म्हणणें असें असेल. थोडयाबहुत प्रमाणांत का होईना, पण अहंगंडानें (ego-complex) पछाडलेला मनुष्यस्वभाव लक्षांत घेतां स्वतःकडे कमीपणा घ्यावयाचा काकांचा हेतु असेल असें मला म्हणवत नाहीं. माझ्यावरोवर शिकणारा माणूस जास्तींत जास्त माझ्या इतकाच मोठा, किंवा सर्वसाधारणपणें माझ्या-इतकाच लहान असावा असा न कळत कां होईना पण काकांच्या अंतर्मनां-तला हेतु असावा. नाहीं तर मी म्हणतों, काकांसारख्या साध्या आणि सीध्या माणसाला टिळकांसारख्या मोठ्या माणसासंबंधीं अवमानगर्भ शब्द वापरण्याचा मोह कां व्हावा ? काकांच्या शाळेंत शिकत होते हा काय टिळकांचा अपराध ?

अर्थात् यांत आश्चर्य वाटण्यासारखें कांहींच नाहीं. सर्वसाधारण माणसांना—आणि मानवी समाजांतील बहुसंख्याक माणसें सर्वसाधारणच असतात—आपल्यापैकीं आपल्यासारखाच एक आपल्यापुढें किंवा आपल्या वर गेलेला पाहून कसेंसेंच वाटलें तर नवल नाहीं. पक्ष्यांत नाहीं का आपण पाहात ? एखादा पक्षी जर माणसांत मिसळून माणसाळला, आणि तो आपल्या जातभाईंच्या तडाख्यांत सांपडला तर त्याला ते टोंचून टोंचून मारून नाहीं का टाकीत ? अर्थात् मानवी प्राणी सुधारलेला असल्यामुळें तो शब्दशल्यांनीं टोचतो इतकेंच !

माझ्या मतें मानवी मनांत उपजत असलेल्या समतेच्या आवडीचें हें एक स्वरूप आहे. मात्र ही समतेची आवड याच स्वरूपांत राहावी कीं तिनें निराळें स्वरूप घ्यावें, हा वादाचा प्रश्न आहे. वर गेलेल्याला खालीं असलेल्या बहुसंख्याकांनीं आपल्याबरोबर खालीं ओढून खालच्या पातळींत समता प्रस्थापित करावयाची, कीं आपणच वर जाण्याचा प्रयत्न करून वर गेलेल्यांच्या उच्च भूमिकेवर साम्य साधावयाचें ? मला वाटतें, माणसाला

समतेची आवड असावी; पण ती दुसऱ्या तऱ्हेच्या समतेची! मात्र बहुतेक माणसें समता साधण्याचा प्रयत्न करतात तो वर गेलेल्याचे पाय खालीं ओढण्याचा प्रयत्न करून!

• • •

सुरुवातीला सांगितलेलें आमच्या गणूकाकांचेंच उदाहरण घ्या ना. किंवा आजकाल वृत्तपत्रसृष्टींत घोंघावणारीं टोपणनांवीं वाङ्मयचिलटें घ्या. हे कवडीकिंमत उदरंभरू वाटेल त्या लहानमोठ्या साहित्यिकाला किंवा सुप्रसिद्ध राजकीय पुढाऱ्याला वेळीं अवेळीं वैयक्तिक टीकेचे चावे घेत असतात. अमुक अमुक कवीचें काव्य टाकाऊ आहे; कारण त्यानें एकापेक्षां अधिक बायका केल्या आहेत! तमक्या राजकीय पुढाऱ्याची देशभक्ति नकली आहे, कारण त्यानें स्वतःच्या मुलांच्या पोटापाण्याची व्यवस्था करून ठेवली आहे! न्यूनगंडानें (inferiority complex) जर्जर झालेल्या या प्राण्यांना स्वतःच्या क्षुद्र, दुःखीकष्टी मनापुढें हेंच सिद्ध करावयाचें असतें, कीं मला कविता लिहितां येत नसतील, पण मीं जन्मभर एका स्त्रीशीं इमानानें वागतों आहे कीं नाहीं? झालें तर मग. तो कवि कसला आला आहे माझ्यापेक्षां श्रेष्ठ! मीहि कांहीं कमी नाहीं! पोटाकरितां वर्तमानपत्राच्या कचेरींत खर्डेघाशी आणि जाहिराती मिळविण्याची हमाली करण्यापलीकडे माझ्या हातून दुसरें कांहींच सत्कार्य झालें नसेल; पण देशकार्य करणाऱ्या त्या लोकप्रिय पुढाऱ्याचा स्वार्थत्याग माझ्यापेक्षां कांहीं मोठा नाहीं. त्यानेंहि आपल्या मुलांच्या पोटापाण्याची व्यवस्था केलीच आहे कीं नाहीं? वर वर्णिलेल्या विकृत समतेची आवड हीच अशा तऱ्हेच्या तिरस्करणीय वैयक्तिक टीकेच्या मुळाशीं असते.

उपरोक्त वाङ्मयचिलटें ज्याच्यावर नेहमीं जिभल्या चाटीत तुटून पडतात अशा माझ्या एका साहित्यिक मित्राजवळ मीं एकदां सहानुभूति व्यक्त करून 'तूं उत्तर कां देत नाहींस?' म्हणून विचारलें असतां पुढील मानी जबाब त्यानें मला दिला :

"सिंहाची आयाळ उंदीर कुरतडतात, म्हणून कांहीं उंदराची शेपटी सिंह कुरतडीत नाहीं!"

दर्पोक्तीच्या ऱ्या दर्पानें त्याची ही शब्दपंक्ति घमघमत असली, तरी

अंतःकरण उचंबळून टाकण्याची तिच्यांत खास शक्ति आहे. त्याचे ते भव्य शब्द मला फार आवडतात.

• • •

अभ्यास

१. 'समतेच्या दोन तऱ्हा आहेत' असें काणेकर म्हणतात. या दोन्ही तऱ्हांचें स्वरूप उदाहरणें देऊन स्पष्ट करा.

२. बोरकरांचा 'पूर्णतेची तहान'(कागदी होड्या)हा लघुनिबंध वाचा.

३. 'सिंहाची आयाळ उंदीर कुरतडतात, म्हणून कांहीं उंदराची शेपटी सिंह कुरतडत नाहीं' या वाक्यानें लेखकानें लघुनिबंधाचा शेवट किती परिणामकारक केला आहे तें पाहा. या संग्रहांतल्या इतर निबंधांतलीं अशीं वाक्यें शोधून काढा.

• • •

देवदारु आणि चक्रवाक् ११

परिचय

एखाद्या काव्यात्म अथवा मजेदार कल्पनेचें लहानसें सूत्र हातीं घेऊन त्याच्याशीं खेळत खेळत लघुनिबंध निर्माण करण्याची एक पद्धत आहे. तत्त्वचिंतन व प्रचार हे काणेकरांचे विशेष असल्यामुळें केवळ कल्पना-विलासानें रमणीय झालेले लघुनिबंध त्यांनीं फारसे लिहिलेले नाहींत. मात्र 'देवदारु व चक्रवाक्' हा निबंध वाचून या प्रकारचें लेखन त्यांनीं हौसेनें करायला हवें असें वाटल्यावांचून राहात नाहीं. 'चांदरातीं' तले कवि काणेकर 'पिकल्या पानां' पासून 'उघडया खिडक्यां' पर्यंत फारसे कुठेंच दिसत नाहींत. त्यांचें दर्शन रसिकांना अशा प्रकारच्या निबंधांत निश्चित होऊं शकेल.

● ● ●

सर्वांनाच असं होतं कीं काय कुणास ठाऊक! मला मात्र असं केव्हां केव्हां होतं खरं. गेलीं पंचवीस तीस वर्षं मुंबईच्या एका विशिष्ट रस्त्या-वरून मी जातों येतों आहे. पण परवां एक मोठी गंमत झाली. रस्त्यावरून जातांना आपण नेहमीं समोर पाहून चालतों. त्या रस्त्यावरून जातांना परवां सहज मी मान वर केली आणि मला आश्चर्याचा धक्काच बसला! माझ्या दृष्टीला पडलेली इमारत इतकी सात मजली उंच असेल आणि तिच्या शेवटच्या मजल्यावरील दगडी कमानीवर इतक्या सुंदर चित्राकृति कोर-लेल्या असतील, असं मला पूर्वीं कधींच वाटलं नव्हतं. गेलीं पंचवीस तीस वर्षं ती इमारत त्या जागेवर आहे; गेलीं पंचवीस तीस वर्षं त्या रस्त्यानं मी अगणित वेळां गेलों आहे; पण त्या इमारतीची ही भव्यता आणि हें सौंदर्य परवां मीं सहज मान वर केली तेव्हां माझ्या दृष्टीला पडलं. किती तरी वेळां माझं मलाच आश्चर्य वाटत होतं आणि मी त्या इमारतीकडे पाहात उभा होतों.

आणि असाच अनुभव कांहीं कांहीं शब्दांच्या बाबतींत मला आला

आहे. एखाद्या खेळण्याच्या बावतींत लहानपणीं होतं ना, तसंच शब्दांच्या बावतींत माझं झालं आहे. लहानपणीं कुणीतरी मला एक रंगीत पेटी बक्षीस दिली होती. दोन चार महिने त्या पेटीचं कौतुक केल्यानंतर मुलांच्या नेहमींच्या संवयीप्रमाणें त्या पेटीवरचं माझं लक्ष उडालं आणि ती अडगळींत पडलेल्या इतर खेळण्यांत जाऊन पडली. वर्ष दोन वर्षांनीं ती अडगळ चिवडीत असतां ती पेटी माझ्या हातीं आली आणि उगाच त्या पेटीवर इकडे तिकडे मी टिचक्या मारूं लागलों? एक टिचकी चुकून नेमकी त्या पेटींत असलेल्या कुठल्या तरी कळेवर बसली आणि त्या पेटींतून एक क्षण दोन क्षण टिन् टिन् टन्...टन्...अशी सुंदर स्वरमालिका बाहेर पडली. त्या पेटींत अशी कांहीं कळ असेल हें पूर्वी मला माहीतच नव्हतं. मला ती एक साधी रंगीत पेटी वाटत होती. त्या पेटींतली ही नवीन गंमत अनुभवाला आल्याबरोबर माझ्या आनंदाला पारावार उरला नाहीं. या खेळण्यासारखंच पुष्कळ वेळां कांहीं शब्दांचं होतं. ते शब्द अनेक वेळां आपण पाहात असतों, ऐकत असतों, वापरीत असतों, त्यांचा अर्थ आपणांला पूर्णपणानं अवगत असतो; पण त्यांच्यांत दडलेलं एखादं अननुभूत सौंदर्य एकदम अनपेक्षित-पणें केव्हां केव्हां आपल्या दृष्टीला पडतं.

देवदारु आणि चक्रवाक् या दोन संस्कृत शब्दांतलं अदृष्टपूर्व सौंदर्य असंच माझ्या एकदां नजरेला आलं. देवदारु म्हणजे देवदाराचं झाड. एक विशिष्ट प्रकारचं लाकूड या झाडापासून मिळतं आणि त्याचे अनेक उपयोग आपण करतों; एवढं आपणा सर्वांना माहीत आहे. अमकं देवदाराचं लांकूड हेंहि आपण ओळखूं शकतों. पण देवदारु—देवांचा वृक्ष—हेंच नांव या झाडाला कां दिलं असेल याचा विचार आपल्या डोक्यांत कधीं येतो का? माझ्या डोक्यांत तरी कधीं आला नव्हता. खुर्ची या शब्दाचा विचार करतांना 'खु' आणि 'र्ची' या अक्षरांना कांहीं अर्थ असेल हा विचार जसा आपण कधीं करीत नाहीं, त्याप्रमाणंच देव व दारु याला कांहीं अर्थ असेल असं मला वाटत नव्हतं. खुर्ची म्हणजे अमुक एक वस्तु त्याप्रमाणंच देवदार म्हणजे अमुक एक झाड, इतकंच. पण काश्मीरांत फिरत असतांना या शब्दामागं दडलेला भव्योदात्त अर्थ एकदम माझ्या ध्यानांत आला. जीं झाडं पाहून देवदारु हें नांव संस्कृत भाषेंत स्फुरलं असेल

तीं खरीं देवदाराचीं झाडं काश्मीरांतच दिसतात. वरीचशी संस्कृत भाषा याच प्रदेशांत वनली आणि कालिदासादि संस्कृत कवि याच वनश्रीचं अनेक वेळां वर्णन करतात. काश्मीरांतला हा देवदारु माडाइतका किंवा माडापेक्षांहि उंच सरळ आकाशांत गेलेला असतो. निळसर हिरव्या रंगाच्या त्याच्या निबिड पर्णसंभाराचा घेर खालीं केवढा तरी मोठा असतो आणि तो लहान होत होत वर शेंड्याकडे देवळाच्या कळसाप्रमाणें अगदीं निमुळता होतो. देवालयाची किंवा चर्चची इमारत मुद्दाम एका विशिष्ट पद्धतीनं बांधलेली असते. वर निमुळती होत होत तिचा कळस उंच आकाशांत गेलेला असतो. हेतु हा, कीं पाहाणाराचं मन वर, उंच, आकाशाकडे, देवाच्या निवासस्थानाकडे ओढलं जावं.

एकादं भव्य देवालय पाहतांना जशा पवित्र मंगल भावना मनांत जागृत होतात, अगदीं तशाच भावना काश्मीरांत हा भव्य सुंदर देवदारु पाहतांना अनुभवाला येऊन मन प्रसन्न होतं. हा वृक्ष पाहिल्यावरोवर ज्यानं कुणी देवदारु हें नांव त्याला पहिल्यांदा दिलं असेल, त्याच्या तोंडांतून तो शब्द अगदीं सहज वाहेर पडला असेल. तो धिप्पाड, भव्य, सुंदर वृक्ष पाहिल्यावरोवर तो माणूस उद्‌गारला असेल, "हीं इतर सटरफटर वृक्षझाडं आम्हां माणसांचीं—हा महान् वृक्ष देवांचा वृक्ष—देवदारु !" काश्मीरांतला देवदार पाहिल्यावरोवर 'देवदारु' या शब्दांतला हा सर्व अर्थ क्षणांत माझ्या डोळ्यांसमोर उभा राहिला.

देवदारु या शब्दाप्रमाणेंच चक्रवाक् हा शब्द कित्येक वर्षं संस्कृत वाङ्मयांत मी वाचतों आहें. चक्रवाक् हा एक पक्षी आहे. रात्र झाली कीं, चक्रवाक् आणि चक्रवाकी या दोघांच्यामध्यें फक्त एक कमळाचं पान असतं; पण तीं एकमेकांना दिसत नाहींत आणि सारी रात्र दोघांना विरहव्याकुलतेंत काढावी लागते, असा संस्कृत वाङ्मयांत एक सुंदर संकेत आहे. हें सर्व मला माहीत होतं. पण चक्र आणि वाक् हे चक्रवाक् या नांवांतले दोन्ही भाग किती अर्थपूर्ण आहेत याचा अनुभव असाच एकाएकीं काश्मीरांतच मला आला. एका लहान गांवांत नदीच्या कांठाशीं असलेल्या एका हॉटेलांत मी राहात होतों. मध्यरात्रीं मी सहज जागा झालों. पहाडावरून उड्या मारीत वाहणाऱ्या नदीच्या पाण्याचा धो-धो असा आवाज आणि

आजूबाजूच्या प्रचंड पहाडावरील गर्द झाडींतून येणारा किरंरं ध्वनि कानांवर येत होता, पण या सर्व आवाजांना मागें टाकणारा एक चमत्कारिक सूर माझ्या कानांवर पडूं लागला. कुणीतरी दोन पक्षी आळीपाळीनं आक्रंदन करीत होते. एकाचा करुण आर्त सूर चढत चढत वर जाई; आणि तो हवेंत विलीन होतो न होतो तोंच दुसऱ्याचा वेगळा पण तितकाच आर्त करुण स्वर त्या हांकेला उत्तर देई.

आणि हे स्वर इतके भेदक होते कीं, किती तरी वेळ मी ते ऐकतच राहिलों. नोकराला जागा करून हे कोण पक्षी आहेत, म्हणून विचारतां त्यानें कांहीं तरी काश्मीरी नांव सांगितलं आणि नदीकांठीं असणारे हे पक्षी सबंध रात्रभर असाच आवाज करीत असतात असं तो म्हणाला. मी झोंपण्याचा प्रयत्न करूं लागलों; पण ते सूर अविरत माझ्या कानांवर पडत होते. मला ते दुसरं कांहीं सुचूंच देईनात ! किती वेळानं मला झोंप लागली कुणाला ठाऊक, पण सकाळीं जागा झाल्याबरोबर ते सूर ऐकूं येत नव्हते. तरीही सारखे तेच माझ्या कानांत घुमत होते. एकदम माझ्या डोक्यांत कल्पना चमकली. हीच ती चक्रवाकांची जोडी. एकदां पहिल्याचे विशिष्ट सूर, नंतर दुसऱ्याचे, नंतर पहिल्याचे, नंतर पुन्हां दुसऱ्याचे असं सारखं रात्रभर त्यांच्या वाचेचं चक्र चालू असतं म्हणून ते चक्रवाक् ! एकानं हांक मारायची आणि दुसऱ्यानें तिला साद द्यायची. अशा त्यांच्या त्या स्वरमालिकेंत इतकी विलक्षण आर्तता असते कीं, हे दोन पक्षी अगदीं एकमेकांजवळ असून कांहीं तरी कारणानं एकमेकांपाशीं जाऊं शकत नाहींत ही कल्पना कुणाच्याही मनांत अगदीं सहजासहज़ीं यावी. रात्रींच्या वेळीं त्या पक्ष्यांचं चाललेलं तें अविरत आक्रंदन कानांवर पडल्याबरोबर कमलपत्रानं दोघं दुरावल्याचा तो मनोहर संकेत एखाद्या संस्कृत कवीच्या मनांत अगदीं सहज़ संभवला असेल, यांत नवल नाहीं.

● ● ●

अभ्यास

१. कुसुमावती देशपांडे यांचा ' माध्यान्ह ' (दीपदान) हा लघुनिबंध वाचा.

२. लेखकानें ' देवदारु व चक्रवाक् ' या अतिपरिचयामुळें सामान्य वाटणाऱ्या शब्दांच्या आड लपलेलें असामान्य सौंदर्य या निबंधांत दिग्दर्शित केलें आहे. अतिपरिचित स्थळांतहि असेंच अदृश्य सौंदर्य असतें. तें शोधून काढण्याचा प्रयत्न करा.

३. ' दोन मेणबत्त्या ' वा ' देवदारु आणि चक्रवाक् ' या दोन निबंधांचे आरंभ आणि शेवट यांची कलात्मक दृष्टीनें तुलना करा. दुसरा निबंध एकदम संपला असें वाटून तुम्हांला तुटकपणाची जाणीव होते काय ?

एक आणि एक तीन

परिचय

स्वाक्षरीवरोबर संदेश हवाच असा हट्ट धरणाऱ्या विद्यार्थ्यांना काणेकर नेहमीं काय लिहून देतात तें मला ठाऊक नाहीं. काव्यात्म मनाला सुखवील असें कांहीं ते बहुधा लिहून देत नसात्रेत ! कारण ते कवि असले तरी त्यांची वृत्ति स्वप्नाळू नाहीं. एखाद्या संदेशवाल्या कुमारानें 'चंद्रावरच मला कांहीं तरी लिहून द्या' असा हट्ट धरला तर काणेकर मिस्किलपणानें त्याच्याकडे पाहात लिहूं लागतील, 'मनुष्यानं आकाशांतला चंद्र धरण्याचा खुशाल प्रयत्न करावा. त्यांत त्याला चांगला व्यायाम होईल. मात्र ही धडपड करतांना पृथ्वीवर घट्ट रोंवलेले आपले पाय त्यानें डळमळीत होऊं देऊं नयेत.'

या निबंधांतहि ते असेंच एक व्यावहारिक सत्य सांगत आहेत. मनुष्याच्या अनेक दुःखांचें मूळ त्याच्या स्वतःविषयींच्या अवास्तव कल्पनांतच असतें. पत्त्यांचे बंगले बांधायचे आणि ते वाऱ्यानें कोसळले म्हणून रडत बसायचें असा सर्वसामान्य मनुष्याचा स्वभाव आहे. पण आयुष्यांतला खरा पुरुषार्थ हुरळून हसण्यांत किंवा हताश होऊन रडण्यांत नाहीं, तो वस्तुस्थिति न विसरतां पुढें पाऊल टाकण्याच्या ईर्ष्येनें लढण्यांत आहे. म्हणून काणेकर म्हणतात, 'आपल्या अंतिम असहायतेची जाणीव ठेवून काम करणारा माणूसच खरा कर्मयोगी होतो. कारण त्याची निराशा कधींच होत नाहीं.'

● ● ●

त्या दिवशीं स्वतःवर आणि यच्चयावत् जगावर मी अगदीं खूप होतों. सर्व गोष्टी माझ्या मनासारख्या झाल्या होत्या, आणि जगांत उणीव म्हणून मला कसली भासत नव्हती. मला वाटतें, स्वतःशीं हंसत हंसत मी शीळसुद्धां घालीत असेन ! ट्राममध्यें बसून सकाळच्या प्रहरीं मी कुठेंतरी जात होतों. इतक्यांत दुःखीकष्टी चेहऱ्याच्या एका भिकाऱ्यानें आर्त स्वरांत माझ्याकडे भीक मागितली. तत्क्षणीं मी खिशांत हात घातला, आणि त्या

भिकाऱ्याला एक सबंध पैसा देऊन टाकला! परोपकारी म्हणून माझी ख्याति नव्हती. पण त्या दिवशीं सकाळीं माझें मन इतक्या उदात्त वातावरणांत वावरत होतें, कीं कसलाहि विसंवादी सूर म्हणून मला जगांत नको होता. तो पैसा दिल्यावर तर मला माझें मन अधिकच उंच गेल्यासारखें वाटलें. श्रीकृष्ण परमात्मा किंवा भगवान् बुद्ध यांच्या चित्रांत त्यांच्या डोक्याभोंवतीं जसें एक तेजोवलय असतें, तसलेंच तेजोवलय माझ्याहि डोक्याभोंवतीं त्या क्षणीं तरळत असावें असें मला वाटलें, आणि ट्राममधलें सगळे लोक सकौतुक आदरानें माझ्या डोक्याकडे पाहात असतील म्हणून हंसत-मुखानें मीं आजूबाजूला पाहिलें! मला या क्षणाला जसें वाटतें आहे तसेंच कायमचें वाटणें म्हणजे मनाचा मोठेपणा किंवा महात्मेपणा, असें मला वाटलें. एखाद्या महात्म्याला 'तुला नेहमीं असेंच वाटतें काय?' असा प्रश्न जाऊन विचारावा असाहि विचार माझ्या मनांत आला. पण या प्रश्नाचें उत्तर देईल तो महात्मा कसला? स्वतःच्या मोठेपणाची जाणीव असणें हा मुळीं मोठेपणाच नव्हे!

सामान्य माणसें आणि मोठीं माणसें यांतला फरक हाच कीं आमच्या मनांत केव्हांतरी चुकून असे क्षण उद्भवतात, आणि मोठ्या माणसांचीं मनें चोवीस तास या उच्च पातळीवर तरळत असतात! मीं मनाशीं निश्चय केला, कीं बस्स, आतां या क्षणाला माझें मन ज्या उदात्त भूमिकेवर आहे तिच्यावरून त्याला खालीं म्हणून येऊं द्यायचें नाहीं. मला वाटतें, माझ्या डोक्याभोंवतालचें तें तेजोवलय या क्षणाला अधिकच उजळलें असावें! इतक्यांत ट्रामचा कंडक्टर तिकीट मागायला आला, आणि तिकिटाकरतां त्याला मीं दिलेला आणा थोडा गुळगुळीत आहे म्हणून माझ्याशीं हुज्जत घालूं लागला. मीं चिडून खूप वादविवाद केला. पण तो दांडगट माणूस दुसरा आणा घेतल्याशिवाय तिथून हालेना. शेवटीं मनांतून असंख्य शिव्या मोजीत मीं त्याला दुसरा आणा दिला. तें तेजोवलय, तें उदात्त वातावरण पार पळालें होतें! क्षुद्र बाजारी वृत्तींनीं माझें मन भरून गेलें होतें. एक आणा फुकट गेला म्हणून माझा जीव बेचैन झाला होता. आपला उदात्त निश्चय एका क्षणांत खालीं कोसळलेला पाहून मला आश्चर्य वाटलें; आणि माझें मलाच हंसूं आलें. तेव्हांपासून मीं निश्चय केला कीं कसला निश्चय

म्हणून करायचा नाहीं! आपणाला कांहीं महात्मा होणें शक्य नाहीं! आम्ही मारे आयुष्याचें वेळापत्रक तयार करतों. पण आमच्या स्वतःच्या मनाचासुद्धां आम्हांला थांग नसतो! आणि त्या वेळापत्रकाचा असा हा विचका होतो! मानवानें आतांपर्यंत निसर्गावर अनेक विजय मिळविले आहेत. पण त्याच्या स्वतःच्या मनोविश्वांत आणि बाहेरल्या भौतिक विश्वांत इतक्या अज्ञात पण प्रभावशाली अशा शक्ति अजूनहि वावरत आहेत, कीं त्यानें मोठ्या काळजीपूर्वक रचलेले निश्चयांच्या पत्त्यांचे बंगले त्या एका फुंकरीनें ढांसळून टाकतात! यावर मला कुणी म्हणेल, कीं स्वतःच्या असहायतेची इतक्या तीव्रतेनें जाणीव करून देणाऱ्या तुमच्या या दैववादी तत्त्वज्ञानाप्रमाणें माणसें जर चालायला लागलीं, तर जगांत कांहीं करायला नको. कुठल्या क्षणाला मृत्यु येईल याचा नेम नसल्यामुळें उद्यां काय करायचें तें सुद्धां माणसानें ठरवूं नये कीं काय? किंवा अचानकपणें धरणीकंप होतो म्हणून कुणी घरेंच बांधूं नयेत कीं काय? या आरोपांचा मी जोरानें इन्कार करतों. माझें असें मुळींच म्हणणें नाहीं, कीं 'होणारें न चुकेल होइल जरी ब्रह्मा तया आडवा' या महामंत्राचा जप करीत माणसानें कांहीं न करतां भवितव्याची वाट पाहात स्वस्थ बसावें. आणि माझ्या-सारख्यानें कितीहि सांगितलें तरी मनुष्यप्राणी असला उपदेश थोडाच ऐकणार आहे? तसें असतें तर मानवजातीची आतांपर्यंत झाली आहे ही प्रगति झालीच नसती; मनुष्य जंगलांत उड्या मारणारा माकडच राहिला असता!

माझें म्हणणें इतकेंच कीं, उथळ उत्साहाच्या आहारीं जाऊन आपण स्वतःविषयीं आणि जगाविषयीं भलत्याच अपेक्षा करतों — कांहीं तरी अवास्तव निश्चय करून आंखीव आडाखे बांधतों. आणि एक नि एक दोन, बे दुणें चार या गणिती नियमांनीं बांधलेले जीवनासंबंधाचे आमचे आडाखे खरे झाले नाहींत कीं, मग तोंड कडू करून आम्ही भयंकर निराशावादी होतों. अशा तऱ्हेच्या उथळ उत्साहानें वाहवणारा माणूस पहिल्यांदा जितका कट्टा कर्मयोगी असतो तितकाच नंतर दुबळा दैववादी होतो. अज्ञात शक्तीसमोर असहाय होणाऱ्या मानवाच्या मी ज्या गोष्टी सांगतों तो या उथळ उत्साहाला ताळ्यावर आणण्याकरितां — क्रियेची प्रतिक्रिया

होऊन माणूस दुबळा दैववादी होऊं नये म्हणून. आपल्या अंतिम असहायतेची जाणीव ठेवून काम करणारा माणूसच खरा कर्मयोगी होतो. कारण त्याची निराशा कधींच होत नाहीं! गणितशास्त्राच्या निर्जीव नियमांनीं निश्चयांचे मनोरे बांधण्यांत काय हंशील! गणितांत एक आणि एक मिळून दोन होत असतील, तर जीवनांत एक आणि एक मिळून तीन होतात!

● ● ●

१. जिब्रानची 'कोल्हा' (सुवर्णकण) ही रूपककथा वाचा.

२. 'स्वतःच्या मोठेपणाची जाणीव असणें हा मुळीं मोठेपणाच नव्हे' या वाक्याचें विवेचन करा.

३. चांगल्या लघुनिबंधाचें एक लक्षण असें सांगतात—'लघुनिबंधानें स्वच्छंदानें भ्रमण करावें. पण या भ्रमणांत कुठेंहि कृत्रिमपणा आहे असें वाचकाला वाटूं नये.' 'एक आणि एक तीन' या निबंधाचा पूर्वार्ध आणि उत्तरार्ध यांचा सांधा या दृष्टीनें काणेकरांनीं बेमालूम जोडला आहे किंवा नाहीं तें पाहा.

● ● ●

यथेच्छ झोंपा

परिचय

काणेकरांच्या खेळकर लघुनिबंधाचा हा एक नमुना आहे. पहिल्याच परिच्छेदांत ते म्हणतात, 'नेपोलियनविषयीं असें सांगतात कीं, त्याला वाटेल तेव्हां वाटेल तिथें झोंप येत असे. यामुळेंच तो मला फार आवडतो. योद्धे आणि वीरपुरुष, देशभक्त आणि जगज्जेते हवे तितके मिळतील, पण असा खंदा निद्रावीर कुठें मिळेल?' असल्या नाजुक गुदगुल्यांमुळें हा निबंध मोठा आकर्षक झाला आहे. सामाजिक विषमतेवर हल्ला चढवितांना काणेकरांच्या लेखणीला जशी धार चढते तसा तिथें त्यांचा विनोदहि उपहासाचें स्वरूप धारण करतो. पण असल्या खेळकर निबंधांत त्या विनोदाचें सौम्य आणि रम्य स्वरूप दृष्टीला पडतें. 'खसखुशीत' या शब्दानेंच त्याचें वर्णन करणें योग्य होईल. निबंधाच्या खेळकर वातावरणाला शोभेल असेंच त्यांतलें तत्त्वचिंतन आहे. तें उग्र नाहीं; सुकुमार आहे.

• • •

अनेकांना अनेक कारणांसाठीं नेपोलियन आवडतो. कुणाला तो एक अद्वितीय योद्धा म्हणून आवडतो, तर कुणाला एक मोठा देशभक्त म्हणून त्याच्याविषयीं आदर वाटतो. मला मात्र तो एका निराळ्याच कारणामुळें आवडतो. नेपोलियनविषयीं असें सांगतात, कीं त्याला वाटेल तेव्हां वाटेल तिथें झोंप येत असे. त्याची झोंप हुकमी होती. रणांगणावर शत्रूशीं तुंबळ युद्ध जुंपलेलें असतांनासुद्धां तो मध्येंच घोड्यावर बसल्याबसल्या पांचदहा मिनिटें झोंप काढून ताजातवाना होऊं शकत असे. खरोखरच नेपोलियनचा मला हेवा वाटतो! आणि यामुळेंच तो मला फार आवडतो. योद्धे आणि वीरपुरुष, देशभक्त आणि जगज्जेते हवे तितके मिळतील, पण असा खंदा निद्रावीर कुठें मिळेल?

नेपोलियनविषयीं मला कमालीचा आदर कां वाटतो हें जेव्हां मीं

गणूकाकांना सांगितलें तेव्हां क्षणभर ते स्तंभितच झाले आणि नंतर रागानें दांतओठ खात म्हणाले, " मूर्खा, स्वतःच्या आळसावर पांघरूण घालायला एका इतिहासप्रसिद्ध पुरुषाच्या मागें लपायला पाहातोस काय ? आधींच मनुष्यमात्राचं निम्मं आयुष्य झोंपेंत फुकट जातं. त्यांत दिवसा रात्रीं वाटेल तेव्हां झोंपा काढून तूं आपलं नव्वद टक्के आयुष्य वायां घालवतोस. आणखी उरलेलं दहा टक्के कांहींतरी उपयुक्त किंवा चांगलें काम करीत घालवण्या ऐवजीं नेपोलियनसारख्या थोर पुरुषाच्या आयुष्यांतल्या इतर सगळ्या चांगल्या गोष्टी सोडून देऊन त्याच्या झोंपेचं उदाहरण डोळ्यांपुढें ठेवतोस काय ? नेपोलियन वाटेल तेव्हां झोंपू शकत असे, हें तुझ्या मतें त्याचं मोठे-पण ! लाज नाहीं वाटत सांगायला तुला ? "

गणूकाकांनीं शिव्यांचा कितीहि वर्षाव केला, तरी मला नाहीं पटत त्यांचें म्हणणें. झोंपेंत गेलेलें आयुष्य फुकट जातें असें मला वाटतच नाहीं मुळीं. उलट माझ्या मतें जागेपणांतल्या जीवनापेक्षांहि झोंपेंतलें जीवन किती तरी अधिक महत्त्वाचें नि अधिक सुंदर असतें. फार काय, पण जागेपणीं जें कधींच शक्य नाहीं असें सुंदर जीवन झोंपेंतच जगतां येतें! झोंपेंत दिसणारीं गोड आणि सर्वांगसुंदर स्वप्नें जागेपणीं तुम्हांला कधींतरी दिसतील काय ? प्रत्येक मानवी अंतःकरणाच्या गाभ्यांत अगदीं खोल दडून राहिलेली एखादी तरी अशक्य कोटींतली – वेडगळपणाची पण अत्यंत प्रिय अशी इच्छा असते. जागृत जीवनांत या इच्छेची पूर्तता तर दूरच राहो, पण ती नुसती बाहेर बोलून दाखविली, तरीसुद्धां लोक तुम्हांला वेड्यांत काढतील. या असल्य वेड्यावगड्या इच्छांच्या सफलतेचा लोकोत्तर आनंद स्वप्नसृष्टींत नेऊन सोडणाऱ्या झोंपेंतच तुम्हाला मिळेल.

इतरांच्या अशा काय इच्छा असतील कुणाला ठाऊक, पण सर्वजण मला हंसतील याची पूर्ण जाणीव असूनहि माझ्या एका असल्याच वेड्या इच्छेचें उदाहरण मला सांगितल्याशिवाय राहवत नाहीं. लहानपणापासून ही इच्छा मनांत दबा धरून बसलेली आहे, आणि अजूनहि ती तिथें जशीच्या तशी आहे. या इच्छेच्या पूर्ततेचा अवर्णनीय आनंद मीं अनेक वेळां झोंपेंत चाखला आहे; आणि पुढेंहि अनेक वेळा चाखीन अशी आशा आहे. हें स्वप्न गेल्या कित्येक वर्षांत मीं पुन्हां पुन्हां पाहिलें आहे,—किंवा अधिक

संमर्पक भाषेंत बोलायचें म्हणजे हें स्वप्न मी 'जगलों' आहे. पक्ष्यासारखें आपणांला उडतां यावें, अशी तीव्र इच्छा लहानपणापासून माझ्या मनांत आहे ! विमानांत बसून किंवा यंत्राच्या साहाय्यानें वर उडण्यांत मला विशेष मजा नाहीं वाटत. आपल्या बाहूंत आणि पायांत विजेसारखी कांहीं तरी अद्‌भुत शक्ति स्फुरित व्हावी आणि स्वतःच्या जोरावर मन मानेल तसें हवेंत तरंगत फिरावें, ही माझी खरी इच्छा.

लहानपणीं तर अरबी भाषेंतल्या सुरस आणि चमत्कारिक गोष्टी किंवा पुराणांतले मारुतीचे पराक्रम वाचले कीं मला विलक्षण उत्साह आणि आशा वाटे. घरांतलीं माणसें बाहेर गेलीं आहेत, असें पाहून किती तरी वेळां दारें बंद करून घेऊन मी सुपांची जोडी किंवा फाटक्या चादरीचे दोन तुकडे दोऱ्यांच्या साहाय्यानें हाताला किंवा पायाला बांधले आहेत, आणि खांदे दुखून येईपर्यंत फडफड करून वर उडण्याचा प्रयत्न केला आहे ! अलीकडे तसा प्रयत्न मीं केला नाहीं, पण स्वप्नांत मात्र माझा हा प्रयत्न संपूर्ण यशस्वी झाला आहे ! एक अफाट, क्षितिजापर्यंत पसरलेलें सपाट मैदान मला स्वप्नांत दिसतें. त्या मैदानांत एखाद्या शर्यतींत धांवावें त्याप्रमाणें धावायला मी सुरुवात करतों. धावतां धावतां एकदम माझे दोन्ही पाय जमिनीपासून उचलले जातात, आणि मग झालेंच. कमरेवर हात ठेवून वाटेल तसा, वाटेल त्या वेगानें मी तरंगत पुढें जाऊं शकतों. झोंपाळ्यावर बसून झोके घेतांना ज्याप्रमाणें आपण जमिनीवर जोरानें पाय दाबतों म्हणजे झोका उंच जातो; त्याप्रमाणेंच हवेंत जितक्या जोरानें पाय दाबावे तितक्या अधिक वेगानें मी पुढें जातों ! हें स्वप्न अनेक वेळां मीं पाहिलें आहे,—किंवा अधिक खरें बोलायचें म्हणजे अगदीं वास्तवपणें हें स्वप्न मी अनेक वेळ 'जगलों' आहे—इतक्या खरेपणानें जगलों आहें, कीं स्वप्नांतून जागा झाल्यानंतर सुद्धां एक क्षण दोन क्षण त्या अद्‌भूत अनुभवाची गोड भिरभिरी माझ्या पायांत भिरभिरत राहिली आहे. आणि आतां एका क्षणापूर्वीं आपण जें सहजपणें केलें तें जागेपणीं कां करतां येऊं नये, अशी वेडी आशा माझ्या मनांत कैक वेळां डोकावून गेली आहे.

इहलोकांत ज्यांची भेट आपणाला पुन्हां कधींच होणार नाहीं अशा आपणांला सोडून गेलेल्या प्रियजनांची कांहीं क्षणांपुरती का होईना, पण

जवळजवळ जिवंत भेट एक काय ती झोपेंतली स्वप्नसृष्टिच करूं जाणे. जगाच्या दु:खांतून सुटून जाण्याकरितां मृत्यु हा एकच उपाय आहे, असें कांहीं लोक सांगतात. त्यांना मी सांगेन, कीं बाबांनो, हा शेवटचा उपाय अमलांत आणण्यापूर्वीं दुसरा एक उपाय करून पाहा. मृत्यूचे सर्व फायदे ज्यांत आहेत, पण तोटा मात्र एकहि नाहीं अशी एक गोष्ट जगांत आहे; ती म्हणजेच झोंप !

गणूकाका आणि त्यांच्यासारखे इतर शहाणे लोक डोळ्याला डोळा लागूं न देतां अहर्निश काम करूं द्यात आणि नांवलौकिक, मोठेपणा मिळवूं द्यात. मी मात्र मिळेल तेव्हां आणि मिळेल तिथें उशींत डोकें खुपसणार आणि शक्य तितकें झोंपून घेणार !

● ● ●

अभ्यास

१. 'जागेपणीं जें कधींच शक्य नाहीं असें सुंदर जीवन झोंपेंतच जगतां येतें' हें काणेकरांचें म्हणणें खरें आहे काय ?

२. 'गोष्टी घराकडिल मी वदतां गड्या रे' ही केशवसुतांची कविता वाचून तिच्या आधारानें एक छोटा लघुनिबंध लिहा.

३. ना. म. संत यांचा 'आजारीपणाचें सुख' (उघडे लिफाफे) हा लघुनिबंध वाचा.

● ● ●

सुखस्वप्नांचे कारखानदार

परिचय

' विनाश्रयं न तिष्ठन्ते पंडिता वनिता लताः ' असें एक संस्कृत सुभाषित आहे. कुठल्याहि सुभाषितांत पूर्ण सत्य क्वचितच आढळतें. हा श्लोकार्धहि कांहीं त्या नियमाला अपवाद नाहीं. पण लतिका, ललना आणि लेखक यांच्यांतलें या सुभाषितकाराला न दिसलेलें एक निराळेंच साम्य मला नेहमीं जाणवतें. तें म्हणजे त्यांच्या कर्तृत्वाची जगाकडून होणारी उपेक्षा.

वेलींवर उमलणाऱ्या फुलांचें आयुष्य औट घटकांचें असेल ! पण त्यांचें सौंदर्य आणि सुगंध हीं माणसाला किती प्रफुल्लित करूं शकतात ! स्त्रीच्या शरीरसौंदर्यापेक्षांहि तिच्या आत्म्याचें सौंदर्य मोठें आहे. त्याग, सेवा, भक्ति हीं पुरुषापेक्षां तिच्याच आत्मवेलीवर सहजतेनें फुलणारीं फुलें आहेत. पण या दृष्टीनें जग स्त्रीकडे कधींच पाहात नाहीं.

ललित लेखकाचेंहि हेंच दुर्दैव आहे. अपूर्ण आणि दुःखी मानवी मनापुढें तो सुंदर स्वप्नसृष्टि उभी करतो, त्या स्वप्नांच्या प्रभावानें तो त्याचें सुप्त सामर्थ्य जागृत करतो आणि त्या जागृत झालेल्या सामर्थ्यांतून जगाला नवें सुंदर स्वरूप देणारें साधुत्व जन्माला येतें. पण हें सारें कोण लक्षांत घेतो ? उद्यां कालिदास स्वर्गांत रचलेलें नवें नाटक घेऊन पृथ्वीवर उतरला तरी आमचे देशभक्त, अंमलदार, कारखानदार, डॉक्टर, वकील, झाडून सारे लोक त्याला सांगतील, ' तुझें हें नाटक ऐकण्याइतकी सध्यां सवड नाहीं आम्हांला ! व्याख्यानें झोडून, सह्या ठोकून, हजाराहजारांच्या नोटा मोजून आणि प्रिस्क्रिप्शनें व कैफियती लिहून आम्हीं दमलों म्हणजे तो शीण घालविण्याकरितां तुझें नाटक आम्ही सवडीनें वाचूं. '

ललित लेखकाकडे अशा विकृत दृष्टीनें पाहणाऱ्या लोकांना लेखकानें या निबंधांत चोख उत्तर दिलें आहे. लालित्य आणि तत्त्वचिंतन यांचा या निबंधांत पडलेला मेळ अवश्य अभ्यासावा.

• • •

मोठ्या हुद्द्यावर असलेल्या माझ्या एका मित्राला एकदां मी सहज भेटावयाला गेलों होतों. त्या वेळेला त्याच्याबरोबरचे दोन तीन हुद्देदार गृहस्थ, एक बॅरिस्टर, एक प्रख्यात डॉक्टर वगैरे वरीच मोठमोठी मंडळी त्याच्यावरोबर बोलत बसली होती. मी आंत शिरल्यावरोबर साहजिकच शिष्टाचाराप्रमाणें माझ्या मित्रानें त्या सर्वांशीं माझी ओळख करून दिली. आणि मोठ्या अभिमानानें माझ्याकडे पाहात तो सांगू लागला, 'हा कविता लिहितो . . .' हें वाक्य उच्चारल्यावरोबर त्या इतर थोर मंडळींनीं अशा तऱ्हेनें 'हूं' म्हटलें, कीं असली क्षुल्लक गोष्ट तुम्ही सांगतां काय आणि आम्हीं ऐकायची काय! नंतर चहापाण्याच्या, जमीनजुमल्याच्या खरेदीच्या वगैरे महत्त्वपूर्ण गोष्टी सुरू झाल्या. मी मात्र अगदीं शरमल्यासारखा झालों. माझा मित्र ती गोष्ट बोलला नसता तर वरें झालें असतें, असें मला वाटलें. मी स्वतःच्या मनाची खात्री करून देऊं लागलों, कीं आपण कविता करतों त्यांत लाज वाटण्यासारखें काय आहे? माझ्या मित्रानें मी कोणाच्या मुंड्या मुरगाळतो किंवा खिसे कातरतों, असें थोडेंच सांगितलें? कवि म्हणून घेण्यांत लाज कसली आली आहे? शेक्स्पियर शेले, कालिदास, कलापी यांच्याच जातीचा प्राणी मी ठरत नाहीं का? ही कल्पना आल्यावरोबर माझें मलाच हंसूं आलें. एखाद्या ब्राह्मण पाणक्यानें किंवा आचाऱ्यानें सबंध हिंदुस्थानावर सत्ता गाजविणाऱ्या पेशव्यांसारखाच मी सुद्धां चित्पावन ब्राह्मण आहे, अशी हास्यास्पद तुलना करण्यासारखीच माझी वरील कल्पना होती!

थोडा खोल विचार करतां मला त्या वड्या मंडळींनीं दाखविलेल्या कवीच्या किंवा लेखकाच्या बाबतींतल्या उपेक्षावृत्तीचें विशेष आश्चर्य वाटलें नाहीं. पण मी त्या वेळेला शरमल्यासारखा झालों, या गोष्टीची मात्र मला राहून राहून शरम वाटूं लागली. समाजाच्या या मजबूत आधारस्तंभांसमोर समाजाचा आपण एक अगदींच अनुपयुक्त घटक आहोंत, अशी भावना क्षणभर कां होईना, पण माझ्या मनाला चाटून गेली असावी, हीच गोष्ट माझ्या त्या शरमण्याच्या मुळाशीं असावी, असें मला वाटतें. कवीला अगर लेखकाला शरमिंधा होण्याचा प्रसंग येतो, तो समाजाच्या इतर घटकांप्रमाणें त्याला स्वतःच्या व्यवसायाची दुसऱ्यांना आणि केव्हां केव्हां स्वतःलासुद्धां उपयुक्तता पटवून

देतां येत नाहीं म्हणूनच. कलेकरितां कलेचा कुणीं कितीहि आक्रोश करो, उपयुक्तता हीच मानवी जीवनांत कुठल्याहिं गोष्टीची अंतिम कसोटी होय.

अशा अस्वस्थ मन:स्थितींत असतांनाच एका तरुण अमेरिकन लेखकाची एक कादंबरी मी वाचावयास घेतली. प्रस्तावनेंत त्यानें स्वत:विषयीं सांगितलेली एक गोष्ट वाचून माझा हर्ष गगनांत मावेना. त्याच्यावरहि माझ्यासारखाच एकदां शरमण्याचा प्रसंग आला होता. एखाद्या नापास झालेल्या मुलाला आपल्या बरोबरीचे दोघे तिघे मित्रहि नापास झाले आहेत, हें कळल्यावर जसा आनंद होतो, तसाच तो प्रसंग वाचून मलाहि आनंद झाला. असल्या आनंदांत कांहीं दुष्टपणा असतो असें मला वाटत नाहीं. पण मानवी मनाचा हा एक दुबळेपणा आहे खरा. त्या लेखकाला एका गृहस्थानें सहज विचारलें, कीं कादंबऱ्या लिहिण्याचा स्वत:चा व्यवसाय आहे हें सांगावयाला तुला लाज वाटत नाहीं का? तो तरुण लेखक क्षणभर गोंधळून गेला, पण नंतर त्यानें दिलेलें उत्तर मात्र त्या गृहस्थाला निरुत्तर करून टाकणारें होतें.

तो लेखक म्हणाला, "तुम्ही काय धंदा करतां?"

"मी ॲस्पिरीनच्या गोळ्या विकतों." त्या गृहस्थानें उत्तर दिलें.

"मग ॲस्पिरीन विकण्याच्या धंद्याची तुम्हांला लाज वाटते काय?"

"छे, छे, लाज कसली? माणसांना अत्यंत उपयुक्त अशा एका पदार्थाचा मी पुरवठा करतों, याचा मला अभिमान वाटतो." तो गृहस्थ उत्तरला.

"अस्सं! मग मानवाला अत्यंत जरूर असलेल्या सुखस्वप्नांचा मी पुरवठा करतों आणि त्याचा मला तुमच्यापेक्षांहि अभिमान वाटतो." तो लेखक म्हणाला, "कारण एक वेळ ॲस्पिरीनच्या गोळ्यांशिवाय माणसांचें चालेल, पण माणसांत व इतर जनावरांत फरक हाच, कीं इतर प्राण्यांप्रमाणें माणूस खातो, पितो, औषधें घेतो; पण इतर प्राण्यांपेक्षां त्याला आणखी एका गोष्टीची अत्यंत जरूर भासते आणि त्याचमुळें तो इतर प्राण्यांपेक्षां श्रेष्ठ ठरतो. मानवी प्राण्याला केव्हां केव्हां सुखस्वप्नांत रंगून जावेसें वाटतें. तुमच्या व्यापारी भाषेंत सांगावयाचें म्हणजे त्या सुखस्वप्नांचा मी कारखानदार आहे, समजलां?"

त्या लेखकाचें उत्तर मोठें खोंचदार आणि व्यवहारकुशल आहे, यांत शंका नाहीं. पण मला त्या लेखकाच्याहि पुढें जावेंसें वाटतें. ललित लेखकानें निर्माण केलेलीं आणि पुस्तकाच्या दोन पुठ्ठ्यांत धरून ठेवलेलीं रंगीत सुखस्वप्नें मानवी मनाला क्षणभर गुंगवून विरंगुळा देण्याइतकेंच कार्य करतात का ? कल्पनेच्या कुंचल्यानें रंगविलेल्या आणि फक्त मनाच्या डोळ्यांना दिसणाऱ्या क्षणजीवी सामान्य सुखस्वप्नांत आणि ललित लेखकाच्या अंत:करणांत स्फुरलेल्या आणि त्याच्या लेखणीनें चितारलेल्या चिरंतन सुखस्वप्नांत तुलनाच नाहीं. क्षणभंगुर सुखस्वप्नांचें गुंगवून टाकणारें तरल सौंदर्य ललितकृतींत असतेंच असतें. पण अगम्य मानवी जीवनाचा प्रतिभेच्या प्रकाशानें सुगम्य केलेला एक जिवंत खंड तिच्यांत असतो. ललितकृति म्हणजे मानवी जीवनांतला जिवंत धगधगीतपणा, पण त्यांतली अगम्यता नाहीं; आणि सुखस्वप्नांतलें तरल सौंदर्य, पण त्यांतली क्षणभंगुरता नाहीं! कागदाच्या कपट्यांवर कायम ठसविलेलीं हीं सुखस्वप्नें आजच्याच मानवानें नव्हे, तर उद्यांच्या मानवानेंहि वाटेल तेव्हां मन मानेल तशीं अवलोकावीं आणि आपलें अपुरें मानवी जीवन पूर्णांशानें जगावें. उपयुक्तता हीच जर मानवी व्यवहारांत अंतिम कसोटी असेल, तर ललित लेखकाला स्वत:ची लाज वाटायला तर नकोच नको, पण अवनितलावर कुठेंहि ताठ मान करून चालावयाचा अधिकांत अधिक अधिकार त्यालाच आहे!

● ● ●

अभ्यास

१. 'आम्ही कोण' ही केशवसुतांची कविता वाचा.

२. 'उपयुक्तता हीच जर मानवी व्यवहाराची अंतिम कसोटी असेल तर—' असे लेखक निबंधाच्या शेवटीं म्हणतो. उपयुक्तता हाच जीवनाचा सर्वश्रेष्ठ निकष होऊं शकेल काय? या विषयावर एक निबंध लिहा.

३. भावे यांचा 'नर्मदेंतला गणपति' (पहिली उडी) हा लघुनिबंध वाचा.

● ● ●

मनाचे पिंजरे

परिचय

गेल्या तीन चार वर्षांत छत्री ही राज्यछत्राइतकीच दुर्मिळ गोष्ट होऊन बसली आहे. मोठ्या मुष्किलीनें बाजारांत छत्री मिळवावी, ती फार महाग पडली म्हणून मनांत चडफडावें आणि शेवटीं पहिल्या पावसाला तोंड देतां देतां तिनें आपल्याला काळ्या पाण्यानें अभ्यंगस्नान घालावें हा अनुभव हल्लींच्या काळांत कुणाला आलेला नाहीं ? काणेकरांच्या या लघुनिबंधाचा उगम अशाच एखाद्या अनुभवांत असावा. खेळकरपणांतून तत्त्वचिंतनाकडे आणि तत्त्वाकडून पुन्हां खेळकरपणाकडे ते या निबंधात वळले आहेत.

लघुनिबंधाचें विशिष्ट असें तंत्र नसल्यामुळें ही उलटापालट सदोष आहे असें म्हणतां येणार नाहीं. पण तंत्राचीं बंधनें नसलेल्या कलाकृतीनें सुद्धां परिणामकारकता ही कसोटी मानलीच पाहिजे. 'माणसाचें जग' व 'मनाचें पिंजरे' या दोन निबंधांची या दृष्टीनें अवश्य तुलना करून पाहावी.

● ● ●

या पावसाळ्याच्या सुरुवातीला मीं दोन रुपयांना एक छत्री विकत घेतली. हो, हो, दोन रुपयांना छत्री! साध्या छत्र्यांचीहि किंमत या दिवसांत दहा बारा रुपये आहे,—फार काय, जुन्या बाजारांतदेखील पांचसहा रुपयां-खालीं छत्री मिळत नाहीं, आणि दोन रुपयांत छत्री मिळाली तरी कशी याचं पुष्कळांना आश्चर्य वाटेल. इतरांची गोष्ट कशाला? जुन्या बाजारां-तल्या त्या दुकानदारालाहि मीं ती छत्री निवडली तेव्हां आश्चर्य वाटलं. आधीं एक गोष्ट स्पष्टच सांगून टाकलेली वरी. पावसाळ्यांत छत्री वापर-ण्याच्या मी विरुद्ध आहे. पण शेवटीं छत्री घ्यायची असं ठरवलं, तेव्हां जुन्या बाजारांत गेलों आणि अगदीं कमींत कमी किंमतीची छत्री मला दाखव म्हणून त्या दुकानदाराला सांगितलं. पांचसहा रुपये किंमतीच्या दोन चार चांगल्या छत्र्या त्यानं दाखवल्या. त्यांपैकीं एक मी घेणार होतों; इतक्यांत

कोंपऱ्यांतल्या एका छत्रीकडे माझं लक्ष गेलं. "त्या छत्रीची किंमत काय?" मीं विचारलं. "दोन रुपये साहेब." तो म्हणाला, "पण ती घेऊं नका तुम्ही. सबंध पाणी अंगावर येईल बघा." "पण तें कोंपऱ्यांत जें कांहीं आहे ती छत्री आहे ना? आणि उघडून दोन चार दिवस डोक्यावर धरतां येईल ना?"

"हो." तो म्हणाला, "पण साहेब—"

मीं दोन रुपये त्याच्या अंगावर टाकले, आणि ती छत्री घेऊन आलों. अशा तऱ्हेनं मीं दोन रुपयांना छत्री घेतली इतकेंच नव्हे, तर ज्या उद्देशानं आपण पावसाळ्यांत छत्र्या घेतों, तो उद्देशहि अगदीं संपूर्णपणें सफल झाला. छत्री घेण्याचा उद्देश पावसाळ्यांत स्वतःचा पाण्यापासून बचाव करणं हा आहे असं पुष्कळांना वाटतं. पण ती केवळ स्वतःची फसवणूक आहे. छत्री-शिवाय आपण पावसांत जितके भिजतों तितकेच, किंबहुना बरेच वेळां थोडे अधिकच छत्री असतांना भिजतों. त्याशिवाय ती हरवली, मोडली, उडाली किंवा उलटी झाली म्हणजे नाना प्रकारचा मनस्ताप होतो तो वेगळाच. छत्री घेण्यांत आपला खरा उद्देश, का हो, भिजतसे चाललांत? छत्री नाहीं वाटतं' असं कुणी विचारूं नये, किंवा भिजत चाललेल्याकडे इतर लोक 'कोण वेडा हा!' अशा अर्थानं टकमक पाहतात, तसं —अर्थात् ते स्वतः छत्री असूनहि भिजतच असतात — आपणांकडे कुणीं पाहूं नये, हाच असतो. मीं जें म्हटलं कीं तें छत्री नांवाचं दोन रुपयांचं कांहीं तरी विकत घेऊन माझा उद्देश अगदीं संपूर्णपणें सफल झाला तो याच अर्थानं. खरं सांगायचं म्हणजे आपण स्वतःकरतां छत्री मुळींच घेत नाहीं; तो सर्व खटाटोप दुसऱ्याकरतां असतो.

मला वाटतं, शेकडा नव्वद गोष्टी आपण अशाच केवळ दुसऱ्याकरतां करीत असतों. हा करतो म्हणून तो करतो, तो करतो म्हणून तिसरा करतो आणि मग सर्वच जण ती गोष्ट करूं लागतात. खरोखरच आपल्याला त्या गोष्टीचा कांहीं उपयोग आहे किंवा तिच्यापासून आपणाला कांहीं सुख आहे याचा कुणीच विचार करीत नाहीं. म्हणजे माझं म्हणणं असं नाहीं. कीं माणसानं स्वतःपुरतं पाहावं, दुसऱ्याचा मुळीं विचारच करूं नये. उलट मी असं म्हणेन कीं दुसऱ्याला सुख होत असेल तर आपण थोडं दुःखहि

सहन करायला हरकत नाहीं. पण अशा अनेक गोष्टी आपण करतों, कीं ज्यापासून आपणाला सुख नसतंच; पण दुसऱ्याला त्याचा काडीइतका उपयोग नसतो. जें दुःख अपरिहार्य आहे किंवा जें दुःख सहन केल्यामुळं इतरांना कांहीं सुख होणार आहे, तें सहन करणं ठीक; पण कांहीं एक कारण नसतांना उगाच स्वतःच्या जिवाचा कोंडमारा करायचा म्हणजे काय? एकामागून एक खड्डयांत उड्या टाकणाऱ्या मेंढ्या आणि माणसं यांच्यांत फरक तो काय राहिला मग?

परिस्थितीचे पिंजरे तोडून टाकल्याशिवाय मानवाची मुक्ति होत नाहीं म्हणतात. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, हरएक तऱ्हेच्या पिंजऱ्यांत मानवी व्यक्तित्व खुरटत चाललं आहे, आणि हे पिंजरे तावडतोब तोडून, फोडून टाकले पाहिजेत यांत शंकाच नाहीं; पण एका इंग्रजी म्हणींत म्हटल्याप्रमाणं दानधर्माची सुरुवात ज्याप्रमाणं स्वतःच्या घरापासून व्हावी, त्याप्रमाणं या जागतिक क्रांतीचाहि प्रारंभ मनाचे पिंजरे तोडून टाकण्यापासून व्हावा, हें उत्तम. मोठमोठीं माणसं मोठ्यामोठ्या क्रांत्या करताहेत तोंपर्यंत आपल्यासारख्या छोट्या माणसांनीं 'छत्रीछप्पर मुर्दाबाद!' इथपासून सुरुवात करायला काय हरकत आहे ? आणि तें किती सोपं आहे पाहा. हिशेबच करून दाखवतों. पावसाळा अजमासें चार महिने म्हणजे एकशेंवीस दिवस असतो. पैकीं फार तर साठ दिवस पाऊस पडतो. म्हणजे उरले साठ दिवस. त्यांतून तीस दिवस रात्रीचा पडतो. राहिले तीस दिवस. तोहि कांहीं सारखा पडत नाहीं. आपण घरांतल्या घरांत किंवा कामाच्या ठिकाणीं असतां निदान पंधरा दिवस तरी पावसाचे जातात. म्हणजे फक्त पंधराच उरले. थोडा झिम् झिम् पाऊस असला तर जातां येतां कुठं तरी झाडाखालीं किंवा एखाद्या कोंपऱ्यांत पांच मिनिटें थांबून आपण सहज न भिजतां घरीं येऊं शकतों असे सात दिवस तरी जातात. आतां आठच दिवस राहिले. आपण जायलायायला आणि जोराचा पाऊस पडायला—असा योगायोग फार तर चारच वेळां येतो. चार महिन्यांतून केवळ चार वेळां छत्रीचा आपणाला उपयोग होतो. आणि इतक्या जोराच्या पावसांत आपण छत्री असूनहि भिजतोंच! तरीहि आपण वाटेल ती किंमत देऊन छत्री विकत घ्यायची यातायात

काय करतों, ती हरवल्यावर सुस्कारे काय सोडतों, ती उडाल्यावर तिच्या मागून चिखलपाण्यांतून वेडयासारखे काय धांवतों, आणि ती उलटी झाल्यावर भर रस्त्यांत वेडयावांकडया उडया काय मारतों! छे,—छे,— पुढच्या वर्षापासून 'छत्रीछप्पर मुर्दाबाद!'

● ● ●

अभ्यास

१. या निबंधाची रचना तुम्हांला सदोष वाटते काय? तसें असल्यास तुम्ही त्याची मांडणी कशी कराल?

२. 'एकेकाची तऱ्हा' हा दांडेकरांचा लघुनिबंध वाचा.

३. 'हा करतो म्हणून तो करतो, तो करतो म्हणून तिसरा करतो आणि मग सर्वजण ती गोष्ट करूं लागतात' असें काणेकर म्हणतात. या सूत्रावर लघुनिबंध लिहायचा झाला तर त्याला उपयोगी पडेल असें साहित्य (उदाहरणें, दंतकथा, चुटके, सुभाषितें वगैरे) शोधून काढा.

● ● ●

दोनपदरी गोफ १६

परिचय

जग खरोखरीच सुधारलें आहे काय, हा प्रश्न कुणाहि समंजस मनुष्याच्या पुढें उभा राहावा अशीच मानवतेची सद्य:स्थिति आहे. बैलगाडीची जागा आगगाडीनें घेतली तेव्हां मानवाच्या अंगावर केवढें मांस चढलें ! आग गाडीच्या पाठोपाठ मोटार आली. तिची नवलाई ओसरते न ओसरते तोंच आकाशांत विमानाचा गुंजारव सुरू झाला. माणसाला वाटलें, आपले हात गगनाला लागले. सुखाचा सदैव शोध करीत असलेला अतृप्त मानवी जीव स्वत:शींच हंसून म्हणाला, 'स्वर्ग काय दोन बोटं उरला आतां!'

पण दुसरें महायुद्ध सुरू होऊन तींच विमानें कोल्हेकुई करीत जेव्हां देशो-देशींच्या निरपराधी बालकांवर बाँबवर्षाव करूं लागलीं तेव्हां व्याकुळ होऊन मानवी हृदय उद्गारूं लागलें, 'स्वर्ग आणि नरक यांचीं महाद्वारें बाहेरून सारखीं दिसतात हेंच खरें!'

मनुष्याचें ज्ञान भराभर वाढत गेलें. पण त्याची माणुसकी अद्यापि जिथल्या तिथेंच राहिली आहे, मनुष्यानें निसर्गावर प्रभुत्व संपादन केलें पण त्याला अजून स्वत:वर विजय मिळवितां आला नाहीं. हे किंवा असले अनेक आक्षेप अंशत: सत्य असले तरी त्याचा अर्थ मनुष्य अजून प्रगति-पथावरला प्रवासी आहे, तो आपल्या ध्येयापासून अद्यापि फार दूर आहे एवढाच होतो; पण त्यामुळें त्यानें जें मिळविलें आहे त्याची किंमत कमी लेखणें ही मोठी घोडचूक होईल. आंधळ्यांच्या शाळा, क्षयरोग्यांची निवास-स्थानें, कुठल्यातरी बाजूच्या खेड्यांत रेडिओवरून परदेशच्या बातम्या ऐकणारा प्रवासी, हीं किंवा असलीं दृश्यें पाहिलीं म्हणजे शास्त्रानें मनुष्याच्या सुखांत किती महत्त्वाची भर टाकली आहे याची कल्पना येते.

या प्रश्नाची हीच बाजू काणेकरांनीं आपल्या विशिष्ट पद्धतीनें या लघु-निबंधांत मांडली आहे.

गणूकाकांच्या त्या प्रश्नांना उत्तर देणें खरोखरच कठीण होतें. मी म्हणत होतों, कीं इतिहासाच्या सुरुवातीपासून आतापर्यंत अडखळत अडखळत कां होईना, पण जगाची सारखी प्रगति होते आहे — जग सुधारत आहे. गणूकाकांच्या मतें जगाची सारखी परागति होते आहे — जग दिवसेंदिवस वाईट होत चाललें आहे. आणि माझ्या युक्तिवादाला त्यांनीं दिलेलीं उत्तरेंहि समर्पक होतीं. मी म्हणालों, "ज्या वेळीं क्षुधाशमनासारखी मामुली गोष्ट करण्यासाठीं मानवप्राणी दिवसरात्र हिंस्र श्वापदांशीं झुंज करून चार कंदमुळं मिळवीत होता, झाडांच्या सालींनीं आपल्या अन्नूचं रक्षण करीत होता, आणि एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं जाण्याकरतां कित्येक दिवस पायांनीं रखडत होता, त्या वेळच्या माणसापेक्षां वाटेल तेव्हां वाटेल तिथं बसून चहाकॉफी पिणारा, तलम रेशमी वस्त्रं परिधान करणारा आणि हजारों मैलांचं अंतर हां हां म्हणतां ओलांडून जाणारा आजचा मानव अधिक पुढं गेलेला – सुधारलेला – तुम्हांला वाटत नाहीं काय ? इतकं असूनहि जग दिवसेंदिवस माग जात आहे – वाईट होतें आहे, असंच तुम्हांला वाटतं ?"

माझें म्हणणें पुरें करूं देण्याइतकासुद्धां गणूकाकांना धीर नव्हता. मी थांबलों मात्र, आणि गणूकाकांनीं आपली सरवत्ती सुरू केली. "तुझं म्हणणं सगळं ठीक आहे." ते म्हणाले, "पण सर्व प्रगतीचा–सुधारणेचा हेतु काय ? माणसाचं सुख हाच ना ? तुझ्या सुधारणेबरोबर माणसांचीं दुःखंहि शतपटीनं वाढलीं आहेत. पूर्वीं आगगाड्या आणि मोटारी नव्हत्या, पण त्यामुळं माणूस अधिक सुखी होता. तुमच्या मोटारींनीं तुम्ही हां हां म्हणतां इकडून तिकडे जातां खरे, पण तुझ्या मुंबई शहरांतच रोज शेंकडों माणसं मोटारखालीं सांपडून मरतात ! पूर्वींचीं माणसं कंदमुळांवर भूक भागवीत होतीं आणि वल्कलांनीं अन्नू झांकीत होतीं हें खरें आहे, पण चहा आणि कॉफी यथेच्छ पिऊन नंतर अमक्यान्तं फ्रूट-सॉल्ट आणि तमक्याच्या लिव्हर-पिल्स घेत डॉक्टरांचे उंबरठे झिजवणाऱ्या तुम्हां लोकांपेक्षां तीं सुखी होतीं खास !"

सुखाचीच कसोटी सुधारणेला लावायची — आणि तीच लावणें योग्य

आहे — तर काकांच्या भडिमारानें मी थोडा वेळ सर्द झालों हें कबूल केलेंच पाहिजे. पण थोडा वेळच. तेव्हां मोटारी आणि यांत्रिक सुधारणा नसल्यामुळें अपघात होत नव्हते आणि म्हणून त्या वेळचे लोक सुखी होते, आणि आज यांत्रिक सुधारणेच्या काळांत शेंकडों लोक हरघडीं मोटारखालीं सांपडून चिरडले जातात म्हणून आजचे लोक दु:खी आहेत, हें म्हणणें प्रतिपक्षाला क्षणभर निरुत्तर करून टाकणारें असलें, तरी नुसत्या गणिती हिशेबानेंसुद्धां तें अजिबात फोल आहे, हें दाखवून देतां येईल. फार काय, पण त्या वेळच्या सुखदु:खांची वजावाकी करून उरलेल्या सुखापेक्षां आजच्या सुखांतून दु:ख वजा जातां उरलेलें सुख कदाचित् कांकणभर अधिकच भरेल हेंहि सिद्ध करणें कठीण नाहीं. त्या वेळीं मोटारीचे अपघात नव्हते, पण हिंस्र श्वापदांनीं गजबजलेल्या मार्गांनीं एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं जातांना किंवा नुसतीच रोजची भूक भागविण्याकरतां भयंकर जंगलांतून कंदमुळें धुंडाळतांना किती माणसें मृत्युमुखीं पडत असतील ! आणि कंद-मुळांवर राहिल्यामुळें त्यांना लिव्हर-पिल्स किंवा फ्रूट-सॉल्टची जरूर भासत नसेल, पण जर कां एखादी विकृति शरीरांत उद्भवली तर योग्य औषधांच्या किंवा शस्त्रक्रियेच्या अभावीं किती लोक असह्य वेदनांनीं व्याकुळ होत प्राण सोडीत असतील ?

गणूकाकांना गप्प करायला हा आंकडेवारी हिशेब खूप झाला; पण माझं स्वत:चंच त्यानें तितकेंसें समाधान होत नाहीं. टोपलींतल्या आंब्यां-प्रमाणें किंवा गोणींतल्या तांदळांप्रमाणें सुखदु:खाचें मोजमाप थोडेंच करतां येतें ? मग उगीच वजाबाक्या करण्यांत अर्थ काय ? मानवी सुधारणेच्या इतिहासांत सुखाबरोबर दु:खाची वाढ झाली आहे हें कबूल; पण गणू-काकांसारख्यांचें तोंड बंद करायचें म्हणजे, त्यांच्या म्हणण्याचा अर्थ खरा आहे असें धरून चालल्यास त्यापासून अनर्थ कसा होतो हें दाखवून देऊन सुखाबरोबर दु:खें वाढलीं म्हणून सुधारणेला जर कुधारणा म्हणून हंसायचं, किंवा प्रगतीची परागति म्हणून हेटाळणी करावयाची, तर डोंगरमाथ्यावरून उष:काल पाहाणाऱ्या माणसाची खालीं पायथ्याकडे काळोखांत उभ्या राहिलेल्या माणसानें कींव करायला हरकत नाहीं. तो मनुष्य अभिमानानें म्हणूं शकेल कीं, " या डोंगरमाथ्यावरच्या माणसाचा पाय घसरला तर

खालीं कोसळून त्याला किती भयंकर मृत्यु येण्याचा संभव आहे! मला तसली कांहींच भीति नाहीं—मी खंबीर जमिनीवर उभा आहें!" किंवा क्लिओपात्रासारख्या त्रैलोक्यसुंदरीच्या प्रेमाची माधुरी चाखून भग्नहृदय झालेल्या सीझरसारख्या पुरुषश्रेष्ठाला एखादा सामान्य कारकूनसुद्धां छाती फुगवून सांगूं शकेल, कीं "मी किती सुखी आहें पाहा! तुझ्यासारखी तळमळ आणि तडफड मला माहीतसुद्धां नाहीं; कारण प्रेम आणि प्रणय असल्या भानगडींत मी कधीं पडलोंच नाहीं!" आणि याच हिशेबानें माणसापेक्षां दगड अत्यंत सुखी ठरेल — कारण त्याला भूक नाहीं, तहान नाहीं, रोग नाहीं, कीं राई नाहीं, ताणाताण नाहीं, कीं कसली यातायात नाहीं, कसला लढा नाहीं, कीं झगडा नाहीं!

सुखाच्या कल्पना करतांना आम्ही विसरतों तें हेंच, कीं जीवन म्हणजे झगडा. जीवन म्हणजे कांहीं सारखी लांबत जाणारी एक पदरी माळ नव्हे,— जीवन म्हणजे परस्परविरुद्ध प्रवृत्तींचा ना आदि ना अंत असा दोन पदरी गोफ! प्रगत जीवन—मोठें जीवन म्हणजे मोठा लढा–तीव्र झगडा. मोठ्या लढ्यांत जखमा मोठ्याच होणार. पण या लढ्यांतला विजयहि मोठा. आणि त्या विजयाचें सुखहि मोठेंच नाहीं काय? पूर्वींच्या मानवांपेक्षां आम्हां आजच्या मानवांना मोठ्या दुःखांशीं लढण्याचा मोठा मान मिळाला आहे. झालें तर. हीच आमची प्रगति!

● ● ●

अभ्यास

१. काणेकरांचा 'मोठें शून्य' (उघड्या खिडक्या) हा लघुनिबंध वाचा.

२. मनुष्याचा खरा शत्रु कोण? यंत्र कीं मनुष्य?

३. 'पूर्वींच्या मानवांपेक्षां आम्हां आजच्या मानवांना मोठ्या दुःखांशीं लढण्याचा मोठा मान मिळाला आहे. हीच आमची प्रगति' हें काणेकरांचें म्हणणें तुम्हांला पटतें काय?

● ● ●

मोठ्यांचा लहानपणा

परिचय

मोठ्या माणसांकडे तीं मोठीं आहेत या दृष्टीनें आपण पाहूं लागतों. पण त्यामुळें तीं माणसें आहेत या गोष्टीचा मात्र आपल्याला विसर पडतो. पर्वताचें शिखर उंच असतें हें खरें. पण पृथ्वीवर इतरत्र आढळणाऱ्या मृत्तिकेनें आणि पाषाणांनींच पर्वत बनलेला असतो. माणसाचा मोठेपणा हा पर्वतशिखरासारखा असतो हें आपण सदैव ध्यानांत ठेवायला हवें. समाज हें विसरला म्हणजे अंध विभूतिपूजेची प्रवृत्ति तरी बळावते किंवा मोठ्या माणसांकडून भलभलत्या अपेक्षा तरी केल्या जातात. या दोन्ही गोष्टी मानवतेच्या प्रगतीच्या दृष्टीनें विघातक असल्यामुळें मोठ्या माणसांकडे पाहाण्याची आपली दृष्टि कशी असली पाहिजे हें या निबंधांत काणेकरांनीं सूचित केलें आहे.

● ● ●

कांहीं दिवसांपूर्वीं कसल्याशा जुन्या आठवणी मीं लिहिल्या. त्या आठवणींचा विषय पाहतां त्या आणखी खूपच छानदार रीतीनं रंगवतां आल्या असत्या, पण मीं त्या तशा रंगवल्या नाहींत असं माझ्या कांहीं मित्रांचं म्हणणं पडलं. मला त्या म्हणण्यासंबंधीं कांहींच लिहायचं नाहीं; पण त्याचा विचार करीत असतां मला दुसरी एक मजेदार गोष्ट आठवली. एक तरुण लेखक मला एकदां भेटायला आला होता, त्या वेळीं माझ्या उजव्या हाताचीं दोन बोटं कुठं तरी अपघातांत जखमी झालेलीं असल्यामुळं बांधलेलीं होतीं. हाताला काय झालं म्हणून त्यानं विचारलं तेव्हां अमक्या ठिकाणीं माझीं बोटं चेंगरलीं म्हणून त्याला मीं सांगितलं होतं. त्या भेटीनंतर चारसहा महिन्यांनीं बाहेरगांवच्या एका साप्ताहिकाचा अंक संपादकांनीं माझ्या नांवावर मुद्दाम पाठवलेला मला आढळला. 'मला भेटलेले आधुनिक साहित्यिक' या नांवाची त्या तरुण लेखकाची एक लेखमाला त्या साप्ताहिकांत चालू होती आणि त्या अंकांत माझ्यासंबंधीं त्यानं लिहिलं होतं,

असं मला दिसून आलं. माझ्याबद्दल फारच चांगले उद्‌गार त्यानें काढले होते. पण माझी स्तुति करण्याच्या भरांत एक न घडलेली गोष्ट त्यानं सांगून टाकली होती. 'मी जेव्हां म्हणालों,' त्यानं लिहिलं होतं, 'आतां बरेच दिवस तुम्हांला कांहीं लिहितां येणार नाहीं,' तेव्हां ते आवेशानं म्हणाले कीं, 'उजवा हात जायबंदी झालेला असला, तरी डाव्या हातानं लिहून मी माझ्या विरोधकांचा फडशा पाडीन!' मीं असं कांहींच म्हटलं नव्हतं, आणि म्हणायचं कारणहि नव्हतं, त्या बिचाऱ्यानं अगदीं सद्धेतुपूर्वक मला वीरपुरुष बनवायचा प्रयत्न केला होता! पण वाचणारांना मात्र मी एक आचरट नाटकी माणूस आहे, असं वाटलं असेल.

आपणामध्यें ज्या अनेक ठराविक कल्पना आहेत त्यांत हीहि एक कल्पना आहेच. एखादा मनुष्य एखाद्या क्षेत्रांत मोठा असला कीं सर्वच बाबतींत तो मोठा असतो,—सामान्य माणसांतले गुणदोष त्याच्यांत कांहींच नसतात, अशी एक आपली ठराविक कल्पना आहे; आणि या कल्पनेला वळी पडून आपण एखाद्या माणसावर अनेक प्रकारचा मोठेपणा लादीत असतों. म्हणूनच केव्हां केव्हां गंमत करायचा मला अनावर मोह होतो. देशांत कांहींतरी गंभीर परिस्थिति निर्माण झाली होती, आणि अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीची एक महत्त्वाची सभा मुंबईंत चालू होती. माझ्या एका मित्राबरोबर मी त्या सभेला गेलों होतों. वृत्तपत्रप्रतिनिधींची जागा पुढाऱ्यांच्या बैठकीच्या अगदीं जवळ होती आणि सर्व पुढाऱ्यांचे चेहरे आम्हांला चांगले दिसत होते. देशांत अत्यंत लोकप्रिय असलेले आणि आम्हां सर्वांचे एक अत्यंत आवडते पुढारी एका कोपऱ्यांत अगदीं रडवा चेहरा करून बसले होते.

'देशावर आलेल्या संकटाच्या तीव्र जाणिवेनें त्यांचाचेहरा किती पडला आहे पाहा,' माझा मित्र अगदीं कळवळून म्हणाला. "तूं म्हणतोस तसल्या तीव्र जाणिवेनेंच कशाकरून? भयंकर अपचन किंवा बद्धकोष्ठ झाल्यामुळें त्यांचा चेहरा कशावरून पडलेला दिसत नसेल?' मी शांतपणें म्हणालों. माझा गंभीर प्रकृतीचा मित्र माझ्यावर अतिशय संतापला. 'सदासर्वदा उल्लूपणा करणं चांगलं नव्हे!' तो चिडून म्हणाला.

'थट्टा करायचा माझा मुळींच उद्देश नाहीं,' मी म्हणालों, 'खरोखरच

मी तुला विचारतों, तूं म्हणतोस नक्की त्याच कारणानं त्यांचा चेहरा पडला असेल याला आधार काय? आणि एखाद्या माणसाला अपचन होणं आणि त्यामुळं त्याचा चेहरा पडणं यांत कमीपणा काय आहे? तो पुढारी झाला तरी माणूसच आहे ना?'

एखादा मनुष्य मोठा असला कीं तो सर्व दृष्टींनीं मोठा असतो हें मला मुळींच मान्य नाहीं. मी तर उलट म्हणतों कीं, मोठया माणसांत सामान्य माणसांत आढळणारे सर्व लहानपणाचे प्रकार असतात; इतकेंच नव्हे, तर ते फार मोठ्या प्रमाणांत असतात. किंबहुना एवढ्या मोठ्या लहानपणाला संभाळून तो इतरांपेक्षां कांहीं मोठेपणा दाखवतो म्हणूनच तो मोठा! मला नीटसं आठवत नाहीं, पण मला वाटतं टॉल्स्टॉयनंच कुठं तरी आपली एक आठवण सांगितली आहे. आपल्या आईवर टॉल्स्टॉयचं अतिशय प्रेम होतं. तिच्या मृत्युसमयींचं तो वर्णन देतो आहे. त्या वेळीं तो तरुण होता. तिचा प्राण गेला होता. सर्व मंडळी आजूबाजूला ओक्साबोक्शीं रडत होती. टॉल्स्टॉयला रडूंच येईना. त्याला भयंकर भूक लागली होती. आणि कांहीं तरी खावंसं वाटत होतं. त्याची त्यालाच लाज वाटूं लागली. दोन तीन दिवसांनीं सर्व मंडळी शांत झाली, आणि आपापल्या कामधंद्याला लागून हंसूं खेळूं लागली. पण जसजसे दिवस जाऊं लागले, तसतसं आईशिवाय टॉल्स्टॉयला ओकंओकं वाटूं लागलं, आणि त्याला हुंदके आवरेनात.

टॉल्स्टॉयसारख्या महात्म्याला आपली आई मरून पडली असतां कांहीं तरी खावंसं वाटत होतं, यावर सामान्य माणसाचा विश्वासहि बसणार नाहीं. टॉल्स्टॉयनंच सांगून टाकलं म्हणून बरं. हीच गोष्ट आम्हीं कुणी सांगितली असती, तर आम्ही उल्लू ठरलों असतों.

● ● ●

अभ्यास

१. लेखकानें टॉल्स्टॉयचें जें उदाहरण दिलें आहे तसलाच एक प्रसंग 'इंदु काळे व सरला भोळे' या कादंबरीच्या शेवटीं आहे तो शोधून काढून वाचा.

२. 'वास्तववादी दृष्टिकोण हा काणेकरांचा एक आकर्षक विशेष आहे' असें खांडेकर म्हणतात. या विधानाची या निबंधाच्या आधारें चर्चा करा.

३. काणेकरांच्या भाषाशैलीचे प्रमुख गुण सांगा. त्यांतला कोणता गुण तुम्हांला अधिक आवडतो ?

• • •

निःपक्षपाती मतें

परिचय

सार्वजनिक जीवनांत नेहमीं नानाप्रकारचे वाद माजलेले आपण पाहातों. या वादविवादांत दोन्ही बाजूंची मंडळी सत्य आपल्याच खिशांत आहे असा आविर्भाव आणून वागत असतात. पण खरोखर सत्याचा शोध इतका सुलभ आहे का?

समाजांतलीं शेंकडा नव्याण्णव माणसें स्वार्थपूजक असतात. त्यांची गोष्ट आपण सोडून देऊं. पण त्यांच्यापैकीं उरलेला एक—ज्यानें लौकिकदृष्ट्या स्वार्थाकडे पाठ फिरविलेली असते आणि ज्याचीं मतें वैयक्तिक रागालोभांनीं दूषित होण्याचा संभव नसतो, असा मनुष्य सत्य पाहूं शकतो किंवा तो जें पाहतो तें बोलूं शकतो असें थोडेंच आहे! तो कदाचित् जाणून बुजून खोटें बोलणार नाहीं. पण सीतेचें हरण करण्याकरितां रावणानें जसा ऋषीचा वेष घेतला होता, त्याप्रमाणें सत्याचें सोंग घेऊन माणसाच्या मनांत स्वार्थ नेहमीं चोरपावलांनीं प्रवेश करीत असतो. म्हणूनच काणेकर या निबंधांत म्हणतात, 'प्रत्येक प्रश्नावर आपलें मत बनवितांना आपली कळत अगर न कळत स्वहितावर दृष्टि असते.'

● ● ●

कांहीं दिवसांपूर्वीं घरांचीं भाडीं कमी करावीं, अशी एक चळवळ मुंबईंत सुरू झाली होती, त्या वेळीं त्या चळवळीचे एक पुढारी माझ्याकडे येऊन म्हणाले, "तुमचं अगदीं निःपक्षपाती मत द्या बुवा या विषयावर."

मीं म्हटलें, "मी निःपक्षपाती मत मुळींच देणार नाहीं. मी धडधडीत पक्षपाती मत देणार; आणि ज्या अर्थीं मी भाड्याच्या घरांत राहतों, त्या अर्थीं भाडीं नुसतीं कमी करावीं इतकेंच नव्हे, तर शक्य असल्यास भाडीं घेऊंच नयेत, असें माझें ठाम मत आहे!"

हो, उगाच निःपक्षपातीपणाचें ढोंग कशाला? खरें पाहूं गेल्यास कुणी

कधींच निःपक्षपाती मत देत नाहीं. प्रत्येक प्रश्नावर आपलें मत बनवितांना आपली कळत अगर न कळत स्वहितावर दृष्टि असतेच. आणि केव्हां केव्हां यांत स्वार्थाचा किंवा ढोंगीपणाचा खरोखरच प्रश्न नसतो. आपण अगदीं प्रामाणिकपणें निःपक्षपाती होण्याचा प्रयत्न करीत असतों, आणि आपण स्वार्थी विचार करीत नाहीं, याची आपणाला पूर्ण खात्री वाटत असते; तरी पण आपला स्वपक्षपात केव्हां केव्हां वर डोकावतोच. म्हणूनच मी म्हणतों, कीं केव्हां केव्हां न कळत आपली स्वहितावर दृष्टि असते.

मला स्वतःची एक गोष्ट आठवते. आमचे गणूकाका एकदां फार आजारी होते आणि त्यांच्या शुश्रूषेचा बराचसा भार माझ्यावर पडला होता. मी अगदीं थकून गेलों होतों. शेवटीं ते एकदां बरे झाले आणि हवा पालटण्याकरितां त्यांनीं लोणावळ्याला किंवा दुसऱ्या कोठल्या तरी हवेच्या ठिकाणीं जावें, असें डॉक्टरांनीं सांगितलें. तेव्हां लोणावळ्याला जावयाचा त्यांना मी फार आग्रह करूं लागलों. आणखी चार आठ दिवसांनीं जाईन. असें ते म्हणत होते, पण मी त्यांना लगेच निघावयाला सांगत होतों. त्यांनीं तेथें लवकर जाऊन खूप दिवस राहावें, म्हणजे त्यांना बरें वाटेल, असें खरोखरच मला वाटत होतें. आणि म्हणूनच त्यांना मी आग्रह करीत होतों. पण ते निघून गेल्यावर मला किंचित् असा भास होऊं लागला, कीं त्यांना एवढा आग्रह करण्यांत केवळ त्यांचेंच हित माझ्या डोळ्यांसमोर होतें असें नाहीं. ते एकदां लवकर गेले म्हणजे मलाहि थोडा विसावा मिळेल, ही थोडी तरी स्वहिताची भावना त्या आग्रहाच्या मुळाशीं असावी. आणि मला वाटतें, ती होतीच. पण त्यांत लाज वाटण्यासारखें कांहींच नाहीं. स्वतःच्या शरिरांतून स्वतः फुटून बाहेर पडणें कुणालाहि शक्य नाहीं आणि त्यामुळें आपल्या प्रत्येक विचारावर आणि आचारावर आत्मीयत्वाची थोडीबहुत छटा पडायचीच. स्वतःला सोडून आपण विचार तरी कसा करणार ?

पण अशी ही परिस्थिति असतांनासुद्धां आम्ही स्वहिताचा किंवा स्वतःच्या वर्गाच्या हिताचा मुळींच विचार न करितां अगदीं निःपक्षपाती मतें देतों, असें सर्व जगाला ओरडून सांगणारे महात्मे जगांत किती तरी आहेत. अशा एका महात्म्यावर अत्यंत मार्मिक टीका असलेलें एक सुंदर

व्यंगचित्र माझ्या एकदां पाहाण्यांत आलें होतें. त्यांतला विषय मोठा मजेदार होता. एक काळाकभिन्न पाण्याचा डोह काढला होता, आणि त्याला 'दुर्दशा' असें नांव दिलें होतें. त्या डोहांत एक शिडी असून तिच्या बऱ्याचशा खालच्या पायऱ्या डोहाच्या पाण्यांत बुडालेल्या होत्या. शिडीच्या अगदीं तळाला एक मजूर उभा असून त्याच्या शरिराचा सर्व भाग पाण्यांत बुडालेला आणि फक्त डोकें तेवढें पाण्याच्या बाहेर होतें. त्या मजुराच्या वर एक मध्यमवर्गीय मनुष्य उभा असून, त्याच्याहि वर शिडीच्या वरच्या टोंकाला धरून एक गलेलठ्ठ श्रीमंत मनुष्य उभा होता. आणि या सर्वांकडे पाहात एक नि:पक्षपाती महात्मा व्याख्यान देत होता, कीं "बाबानो, सर्व जग दुर्दशेच्या तडाख्यांत सांपडलें आहे. तेव्हां सर्वांनीं —श्रीमंतांनीं गरिबांनीं— सारखाच स्वार्थत्याग करावयाला तयार झालें पाहिजे. अगदीं कांहीं एक पक्षपात न करतां मी सांगतों, कीं तुम्ही प्रत्येकानें फक्त एकच पायरीं खालीं उतरा !"

किती नि:पक्षपाती निकाल ! श्रीमंतानेंहि एकच पायरी खालीं यावयाचें, मध्यमवर्गीयानेंहि एकच पायरी आणि गरिबानेंहि एकच ! पण या नि:पक्षपाती निकालाचा परिणाम मात्र एवढाच होणार होता, कीं श्रीमंत मनुष्य एक पायरी खालीं आला तरी वरच्या वर सुरक्षित राहात होता. मध्यमवर्गीयाचे एक पायरी खालीं आल्यामुळें पाय पाण्यांत बुडत होते. आणि गरीब मात्र एक पायरी खालीं आल्याबरोबर डोकेंहि पाण्याखालीं बुडून जिवानिशीं मरत होता ! तरी पण असल्या नि:पक्षपाती महात्म्यांचे पोवाडे गाणारे हरीचे लाल जगांत काय थोडे आहेत !

अभ्यास

१. तुम्हांला आवडलेल्या एखाद्या मार्मिक व्यंगचित्राचें सविस्तर वर्णन करा.

२. 'अस्पृश्यतेचा पुरस्कार करणारे लोक तो धर्माच्या नांवाखालीं करीत असले तरी त्यांतहि त्यांची वर्गहिताची दृष्टि असते' या विधानाची चर्चा करा.

३. वामनराव जोशी यांचें 'जगाची स्मृति आणि निंदा' हें (स्मृतिलहरी) लघुनिबंधवजा प्रकरण वाचा.

कांहींतरी

परिचय

प्रसिद्ध इंग्रजी लघुनिबंधकार बेलॉक यानें 'On Nothing,' 'On Any Thing' अशा मथळयाचे मजेदार लघुनिबंध लिहिले आहेत. काणेकरांचा हा छोटा निबंध अशाच प्रकारचा आहे. विनोदी लेखक दुसऱ्याची टोपी उंच उडवून वाचकाला गुदगुल्या करतो. पण लघुनिबंधकार स्वतःचीच टोपी उंच उडवून वाचकाच्या मनांत आपलेपणा कसा निर्माण करतो हें या लघुनिबंधाचा शेवट वाचला म्हणजे सहज लक्षांत येतें. काणेकर शेवटीं लिहितात, 'आणि आतां अगदीं माझी स्वतःची अंदरकी बात सांगायची म्हणजे आज जेव्हां मला लिहावयाला कांहींच सुचेना तेव्हां मीं विचार केला कीं या 'कांहींतरी' च्या सोईस्कर पांघरुणाखालीं आपण आपली हतबुद्धता खुशाल झांकावी.'

● ● ●

माझ्या ओळखीचे एक वृद्ध गृहस्थ आहेत. त्यांना जर कधीं आपण सहज विचारलं, "काय हो, काय चाललं आहे अलीकडे ?" तर त्यांचें या प्रश्नाला उत्तर ठरलेलें आहे, "कांहीं नाहीं. करतों आहे कांहींतरी." आणि या कांहींतरीचा तुम्हांला कधींच उलगडा होत नाहीं. या गृहस्थांचें हें नेहमीचेंच आहे, पण त्यांत त्यांना आपण विशेष हंसण्यासारखें कांहीं आहे, असें मला वाटत नाहीं. आपणांपैकीं बहुतेकजण कितीतरी वेळां अशींच उत्तरें देतात. एकदां तर गणूकाकांशीं या 'कांहींतरी' वरून माझें कडाक्याचें भांडण झालें.

कुणातरी प्रख्यात राजकीय पुढाऱ्याच्या कार्यक्रमावर मीं सडकून टीका केली; आणि त्याला खूप शिव्या हांसडल्या. गणूकाका पडले त्या देशभक्ताचे परमभक्त. संतापून त्यांनीं माझ्यावर उलट हल्ला चढविला.

"त्यांच्या कार्यक्रमांत असतील दोष. पण तुम्ही कांहींच करीत नाहीं

त्यापेक्षां तर तो ' कांहींतरी ' करतो आहे देशासाठीं " गणूकाका ओरडले.

" खरं आहे," मी म्हणालों, " आम्ही देशाचं बरंवाईट कांहींच करीत नाहीं. तो कांहींतरी म्हणजे थोडंबहुत का होईना, पण देशाचं नुकसान करतो आहे ! कांहींच न करण्यापेक्षां नुकसान केलेलं काय वाईट? असंच कीं नाहीं काका ?"

या ' कांहींतरी 'ची मला फार चीड येते. एखाद्या गोष्टीची नीटशी स्पष्ट कल्पना नसली, डोक्यांत कसला तरी घोंटाळा उडालेला असला, कीं तो घोंटाळा लपविण्याकरितां या ' कांहींतरी 'चा ढालेसारखा उपयोग करण्यांत येतो, असें मला वाटतें. पुष्कळ लोक माझ्याकडे केव्हां केव्हां लेख मागावयाला येतात. साहजिकच मी त्यांना पहिला प्रश्न असा विचारतों, " कोणत्या विषयावर लेख पाहिजे बुवा तुम्हांला ?"

ते मोठ्या गंभीरपणाचा आव आणून शांतपणें मला उत्तर देतात, " तसं कांहीं नाहीं. ' कांहींतरी ' लेख द्या तुम्ही लिहून. " स्वत:ला काय पाहिजे हें यांना स्वत:लाच जर माहीत नसतें, तर लेख जमविण्याच्या आणि ते छापण्याच्या भानगडींत हे लोक पडतात तरी कशाला ? स्वत:च्या डोक्यांतला गोंधळ झांकण्याकरितां या ' कांहींतरी 'चा उपयोग केला तर मी म्हणतों तें एक वेळ क्षम्य आहे. पण कांहीं लोक स्वत:चा गोंधळ लपवून वर आणखी दुसरा गोंधळलेला मनुष्य गद्धा आहे हें सिद्ध करण्या-करितां जेव्हां या ' कांहींतरी 'चा उपयोग करतात, तेव्हां मात्र मनुष्य-स्वभावाचा मोठा अचंबा वाटतो.

आमच्या गणूकाकांचा मुलगा बरेच दिवस नोकरीशिवाय घरीं रिकामा बसलेला आहे. कांहीं ना कांहीं कारण काढून गणूकाका त्याच्यावर नेहमीं रागावतात. एकदां अगदीं त्रासून गणूकाका मला सांगूं लागले, " काय वावळट पोरगा आहे हा ! मी त्याला सांगतों आहे, अरे ' कांहींतरी ' उद्योग कर. पण म्हणतों, कांहीं सुचत नाहीं. आतां काय करावं याला ?"

" तुमचं म्हणणं काय आहे ? त्यानें काय उद्योग करावा ?" मी म्हणालों.

" अरे अमुकच कर असं मी तरी कुठें म्हणतोंय ? माझं म्हणणं एवढंच कीं स्वस्थ बसण्यापेक्षां आपलं ' कांहींतरी ' करावं !"

मला हंसूं आवरेना. त्याला कांहीं सुचत नाहीं म्हणून काका त्याला

बावळट म्हणत होते. आणि त्यानें काय करावें म्हणून मीं विचारतां त्यानें 'कांहींतरी' करावें असें मोठ्या पोक्तपणानें काका मला वेधडक सांगत होते. माझ्या मतें कांहींतरी ही मनुष्याच्या हतवुद्धतेची फडकणारी पताका आहे. हंसू येतें तें मनुष्य ही पताका विजयपताका म्हणून खांद्यावर घेऊन मिरवतो त्याचें आणि आतां अगदीं माझी स्वतःची अंदरकी बात सांगावयाची म्हणजे आज जेव्हां मला लिहावयाला कांहींच सुचेना तेव्हां मी विचार केला, कीं या 'कांहीतरी' च्या सोईस्कर पांघरुणाखालीं आपण आपली हतवुद्धता खुशाल झांकावी !

● ● ●

अभ्यास

१. काणेकरांच्या लघुनिबंधाचे सामान्यतः किती वर्ग पडतात? त्यांपैकीं प्रत्येक वर्गाचें वैशिष्टच उदाहरणें देऊन सांगा.

२. काणेकरांना खांडेकरांप्रमाणें सुभाषितें बनविण्याचा छंद नाहीं. पण लिहिण्याच्या ओघांत सुभाषितांइतकी सरस वाटणारीं वाक्यें ते सहज लिहून जातात असें एक टीकाकार म्हणतात. या संग्रहांतलीं अशीं वाक्यें शोधून शाढा.

३. गणूकाका हें पात्र काणेकरांनीं कशाकरतां निर्माण केलें आहे?

● ● ●

सामान्यांचें असामान्यत्व

परिचय

भावनेच्या ओघाबरोबर वाहून जाणें हा खांडेकरांचा प्रकृतिधर्म नाहीं. पण प्रत्येक गोष्टीकडे व्यावहारिक दृष्टीनें पाहण्याची संवय असूनहि त्यांच्या अंत:-करणांत भावनेचा केवढा ओलावा आहे याची कल्पना या निबंधावरून येईल. बुद्धि, सत्ता, विद्वत्ता किंवा संपत्ति यांच्यापैकीं एखादीच्या कृपेला जे सुदैवानें या जगांत पात्र होतात, ते इतर लोकांना सामान्य लेखून त्यांच्याकडे तुच्छतेनें पाहूं लागतात. पण आकाशानें पृथ्वीकडे कितीहि तिरस्कारानें पाहिलें आणि रात्रीं आपल्या चमकणाऱ्या तारकांचें प्रदर्शनकरीत तिच्या साध्यासुध्या मातीला हिणविलें तरी मानवप्राणी जगतो तो कांहीं तारकांच्या तेजावर नाहीं. प्रसन्न मुद्रेनें त्या मातींतून प्रकट होणाऱ्या अन्नपूर्णेच्या आशीर्वादानेंच मनुष्य सुखी होतो. सामान्य माणसाच्या मोठेंपणाचेंहि असेंच आहे. तें त्याच्या व्यक्तित्वांत सुप्तावस्थेंत असतें. पण त्याचा आविष्कार व्हायला तशीच संधि यावी लागते. ब्रह्मदेशांत सुभाषबाबूंचा मातृभूमीच्या दास्यमोचनाचा ओजस्वी संदेश ऐकतांच ज्या कारकुनांनीं हंसतमुखानें खांद्यावर बंदुका चढविल्या, ते क्षणांत लेखण्या भिरकावून लढवय्ये होतील अशी त्यांच्या बरोबरीच्या लोकांना पूर्वीं कधीं तरी कल्पना आली असेल का ? पण हें घडूं शकलें. सामान्य मनुष्य असामान्य ठरला.

मोठ्या माणसांच्या अलौकिक गुणांइतकेंच सामान्य माणसांचें सुप्त असामान्यत्व मानवी प्रगतीला पोषक होत आलें आहे. त्या प्रगतीचा इतिहास घडविण्याला त्यानेंहि महत्त्वाचा हातभार लावला आहे आणि यापुढें जगांत जर शांतिसुखाचा अवतार व्हावयाचा असेल तर तो जागृत झालेल्या सामान्य माणसाच्या तपश्चर्येनेंच होईल. शेतांतला शेतकरी, कारखान्यांतला मजूर, शाळेंतला शिक्षक, स्वयंपाकघरांतली बाई, दवाखान्यांतली दाई, रस्त्यावरला हमाल हीं सारीं आजच्या अर्थयुगाच्या दृष्टीनें सामान्य माणसें खरीं; पण उद्यांच्या नव्या सुंदर जगाचे शिल्पकार जर कुठून निर्माण व्हायचे असतील तर ते त्यांच्यांतूनच.

कांहीं कांहीं लोकांची संगत मी तास तास, दोन दोन तास कशी सहन करूं शकतों, याचें माझ्या एका हुशार आणि बुद्धिमान् मित्राला आश्चर्य वाटतें. परवां तर त्यानें तसें स्पष्ट बोलून दाखविलें. निळ्या–काळ्या शाईच्या पुड्या विकून उदरनिर्वाह चालविणारा एक माणूस माझ्या ओळखीचा आहे. तो केव्हां केव्हां माझ्याकडे येऊन गप्पा मारीत बसतो. परवां सकाळीं तो असाच माझ्याकडे तासभर येऊन बसला होता. माझ्या शेजारींच राहणारा माझा हुशार आणि बुद्धिमान् मित्र तो असतांना दोन तीनदां माझ्या खोलींत डोकावून गेला. तो शाईवाला निघून गेल्यावर तो आंत आला आणि मोठ्यांदा हंसून म्हणाला, "कमाल आहे बुवा तुझी! या शाईवाल्याच्या गप्पासुद्धां तूं तास तास कशा सहन करूं शकतोस तें मला समजत नाहीं. भिडस्तपणाला कांहीं मर्यादा असाव्या. तो आला कीं त्याला तूं तावडतोब घालवून कां देत नाहींस ?"

"दारावर आलेल्या माणसाला तडकाफडकी घालवून देण्याचं शौर्य तुम्हां लोकांत आहे याबद्दल मला तुमचा हेवा वाटतो." मी म्हणालों, "आणि माझ्यांत तितकं शौर्य नाहीं हें मी कबूल करतों. पण केवळ भिडस्त-पणामुळं या लोकांना मी जवळ करतों, असं मात्र तूं समजूं नकोस. खरोखरच केव्हां केव्हां बुद्धिमान् आणि हुशार माणसांच्या संगतीपेक्षां या सामान्य लोकांचा सहवासच मला मनापासून आवडतो !"

या उत्तरानें माझ्या मित्राची विशेषशी खात्री पटली नाहीं. पण तो गप्प बसला, हें मात्र खरें. माझ्या या भिडस्तपणाकडे माझा हा मित्र निदान सहानुभूतीच्या दृष्टीनें तरी पाहतो. पण माझ्या ओळखीचे दुसरे एक अतिहुशार गृहस्थ आहेत. त्यांचा माझ्यावर निराळाच आरोप आहे. त्यांच्या मतें निर्बुद्ध, सामान्य लोकांचा घोळका मी माझ्याभोंवतीं जमवतों याचें कारण हे लोक माझे चहाते किंवा स्तुतिपाठक असतात, आणि त्यांच्यामुळें माझी अनायासें गांवभर जाहिरातहि होते! त्याशिवाय स्वतःचीं स्तुति-स्तोत्रेंहि ऐकण्याचा मला आनंद मिळतो तो वेगळाच! हे गृहस्थ एक प्रथितयश लेखक आहेत, आणि राजहंस ज्याप्रमाणें फक्त मोत्यांच्या चाऱ्यावर जगतो त्याप्रमाणें हे गृहस्थ आपला सारा फुरसतीचा वेळ बहुधा आपल्यासारख्याच

निवडक बुद्धिवंतांच्या संगतींत काव्यशास्त्रविनोद करीत घालवीत असावेत–सामान्यांच्या वाऱ्यालासुद्धां ते उभे राहात नसावेत! त्याचप्रमाणें यांच्या स्तुतीचा कुणीं चुकून जरी शब्द उच्चारला तर ते कानांत दट्टे घालीत असावेत! या थोर माणसाची बरोबरी करण्याची मला मुळींच महत्त्वाकांक्षा नाहीं. स्वतःची स्तुति ऐकली कीं सर्वसाधारण माणसाच्या अंतःकरणाला गुदगुल्या होतात. आणि मलाहि माझी कुणी स्तुति केली कीं आवडते, हें मी कबूल करतों. उपरोक्त महात्म्यांना सुद्धां स्तुति आवडत नाहीं असें नाहीं! स्वतःच्या चार ओळींबद्दल कुणीं स्तुतिपर उद्‌गार काढले, कीं हे गृहस्थ ती बातमी गांवभर स्वतःच सांगत फिरतात. मग माझ्यावर किंवा इतर कांहीं साहित्यिकांवर या गृहस्थांचा असा आरोप कां ? द्राक्षें आवांक्याबाहेर असलीं कीं तीं कोल्ह्याला आंबट वाटतात, त्यांतला तर हा प्रकार नाहीं ना ? मीं एकदां त्यांना तसें म्हटलें सुद्धां.

"काय हो" मीं म्हटलें, "तुमच्याभोंवतीं आमच्याकडे येतात त्याप्रमाणं निर्बुद्धच काय, पण कुणीसुद्धां माणसें येत नाहींत याचा विषाद तर तुम्हांला वाटत नाहीं ना ?"

त्यावर ते चिडून म्हणाले, " तुमच्यासारखा वाटेल त्याला मी जवळ करीत नाहीं. मी फक्त बुद्धिवंतांशींच मैत्री करतों! " या कबुलीजबाबानें आमच्यापेक्षांहि आपण खरे पटाईत जाहिरातबाज आहोंत हें त्यांनीं न कळत पण आपोआपच कबूल केलें! कारण, बुद्धिवान् आणि प्रथितयश लोकांच्याच हातीं जाहिरातींचीं अधिक साधनें असतात; आणि त्यांच्याशीं मैत्री करूनच स्वतःची जाहिरात करून घेण्याची अधिक शक्यता असते. सामान्य किंवा निर्बुद्ध लोकांनीं केलेल्या स्तुतीनें किंवा जाहिरातीनें स्वतःचा फायदा होण्यापेक्षां तोटाच अधिक होतो हें समजण्याइतकी अक्कल या गृहस्थांना जितकी आहे तितकीच किंबहुना त्यापेक्षां किंचित् अधिक मला किंवा ज्या इतर साहित्यिकांवर हे गृहस्थ वरच्यासारखे आरोप करतात त्यांना खास आहे. आपली जाहिरात व्हावी या हेतूनें कुणी निर्बुद्ध माणसांना जवळ करील असें मला वाटत नाहीं.

पण सुदैवानें माझ्याकडे येणाऱ्या लोकांत माझी जहिरात करूं शकतील असे सुबुद्ध किंवा निर्बुद्ध साहित्यसेवी बहुधा कुणी नसतातच मुळीं. माझ्याकडे

येणारे आणि मला मनापासून आवडणारे म्हणजे त्या शाईविक्यासारखे सामान्य लोक. बुद्धिवैभवानें ते तळपत नाहींत किंवा वाङ्मयाची ते चिकित्सा करूं शकत नाहींत, हें खरें आहे. पण जीवनावरल्या पुस्तकांसंबंधीं बोलण्यापेक्षां तें प्रत्यक्ष जीवनासंबंधींच बोलतात, आणि म्हणूनच ते मला आवडतात. तसें बुद्धीचें महत्त्व मला कळतें; आणि माणसाला आपल्या बुद्धीचा थोडा-बहुत अहंकार असावा हेंहि मला मान्य आहे. पण बुद्धीपेक्षांहि खरी मानवता अंतःकरणांतच दिसून येते. आणि काय असेल तें असो, ज्याप्रमाणें एखाद्याला दृष्टि नसली म्हणजे त्याचें स्पर्शेंद्रिय अधिक तीव्र असतें, किंवा वाचा नसणाराचें घ्राणेंद्रिय तीक्ष्ण असतें, त्याप्रमाणेंच बुद्धि कमी असणाराचें अंतःकरण बहुधा मोठें असतें, असा माझा अनुभव आहे. बुद्धिवंतांच्या संगतींत क्षणभर डोळे दिपून जातील, आणि जीवनाचें पृथक्करण करून त्यानें शोधून काढलेले रूक्ष पण भव्य सिद्धान्त आपल्याला चकितहि करून टाकतील; पण सामान्य माणसाच्या संगतींत मिळणारा जीवनाचा एखादा अपूर्व अनुभव किंवा दृष्टोत्पत्तीस येणारें जीवनाचें एखादें नवीन स्वरूप इतकें अमोल असतें कीं प्रत्यक्ष जीवनाच्या निर्मल झऱ्यांतच बुडी मारल्याचा अवर्णनीय आनंद आपणाला होतो. आम्ही बुद्धिमान् लोक अपत्यवात्सल्याविषयीं रसाळ कविता लिहूं किंवा मित्रप्रेमावर एखादा फर्डा लेखहि खरडूं. पण आमचा मित्र आजारी पडला असतां इकडची काडी तिकडे करण्याचें कांहीं आम्हांला जमणार नाहीं ! पण तेंच एखादा सामान्य माणूस आपल्या स्नेह्याच्या आजारांत त्याची शुश्रूषा करण्याचें आणि घाण उपसण्याचें काम आमच्यापेक्षां शतपट अधिक चोखपणें करतो. सामान्यांतच असामान्य माणुसकी असते, असें मला वाटतें. आणि बुद्धीपेक्षां मला माणुसकीची किंमत अधिक वाटत असल्यामुळें सामान्यांचीच संगत मी अधिक पसंत करणार !

● ● ●

अभ्यास

१. बुद्धीपेक्षां खरी मानवता अंतःकरणांतच दिसून येते' या वाक्याचें सोदाहरण विवेचन करा.

२. फडके हे काणेकरांप्रमाणेंच मराठींतले एक श्रेष्ठ लघुनिबंधकार आहेत. त्यांच्या गुजगोष्टी व ललितनिबंध यांची माहिती करून घेऊन या दोघांचीं वैशिष्टें शोधून काढा.

३. 'लघुनिबंधकार हा जीवनाचा भाष्यकार आहे, टीकाकार नव्हे' असें खांडेकर म्हणतात. या सूत्राच्या आधारें काणेकरांच्या लघुनिबंधांचे परीक्षण करा.

● ● ●

कालोत्तर व वैयक्तिक महत्त्व
मराठी साहित्य (२०)
प्राचीन अर्वाचीन २०

हिन्दीतून मराठी अनुवाद १५
मराठी तून हिन्दी - ३५ १५
शब्दज्ञान व्याकरण २०
शब्द -

समालोचनात्मक ३०

स्तो. १५, निबन्ध
निबन्ध
व्यक्ति महत्त्व (उ) सामाजिक प्रश्न (ई) ते विचारांचा प्रखर (8) कल्पना-
शीलता (5) अलंकार कुशलता
सौन्दर्यपूर्ण वृत्ति (6) विनोदी
भाषा

किंमत दीड रुपया

मुंबई सरकारनें शालेय पुस्तकें म्हणून मंजूर केलेलीं

वर्षा प्रकाशनें

वि. स. खांडेकर संपादित

आवडत्या गोष्टी

सानेगुरुजी